

Spiegelelingen uit het verleden

Een onderzoek naar spiegelschrift in de oudheid

Esther De Reys

Masterproef aangeboden binnen de opleiding
master in de Oude Geschiedenis.

Prof. dr. Mark Depauw (promotor)

Academiejaar 2014-2015.
168.669 tekens

Inhoudstafel

Inleiding.....	2
1. Het ontstaan van het schrift	8
1.1 Het verband tussen taal en schrift	8
1.2 Het ontstaan van het schrift	10
1.3 Het alfabetisch principe.....	12
1.4 Naar de ontwikkeling van het Grieks-Latijnse alfabet.....	14
1.5 De schriften van het Italisch schiereiland	18
2. Spiegelschrift.....	23
2.1 Gespiegelde bronnen	24
2.2 Verklaringen voor spiegelschrift.....	27
2.2.1 Afkortingen en ligaturen	27
2.2.2 Stempels en munten.....	30
2.2.3 Invloed van andere schriften.....	32
2.2.4 Moeilijkheden bij het schrijven	38
2.2.5 Abecedaria.....	45
2.2.6 Magie en spiegelschrift	48
2.2.7 Verderzetting van de regel	54
2.2.8 Plaatsgebonden spiegelschrift.....	56
2.2.9 Spiegelschrift op voorwerpen.....	58
2.2.10 Esthetiek.....	61
2.2.11 Boustrophedon en flexibiliteit van de schrijfrichting.....	63
2.2.12 Overige verklaringen.....	65
2.3 Opvattingen over spiegelschrift.....	71
3. Veranderingen in schriftrichting.....	75
Besluit.....	83
Bibliografie	85
Bijlagen	97
Samenvatting	106

Inleiding

Het schrift is een uitvinding waarvan het belang zeker niet onderschat mag worden. Het staat voor velen synoniem aan beschaving en is de oorzaak van het onderscheid tussen “historie” en “pre-historie”. In de algemene opinie betekent prehistorie: vóór een volk kon lezen of schrijven en daarmee is het einde van deze periode de start van de geschiedenis en de beschaving van de mens. Culturen met een schrift worden dan ook wel “Hoogculturen” genoemd, terwijl de anderen de benaming “traditionele” of zelfs “schriftloze” culturen krijgen.¹ Terwijl de ontwikkeling van gesproken taal natuurlijk is voor het menselijke ras, is geschreven taal dat zeker niet. Het schrift is nuttig voor communicatie, maar niet noodzakelijk. Dat het zich uiteindelijk toch ontwikkeld heeft, is dus geen evidentie.² Natuurlijk is er vóór de eigenlijke uitvinding altijd een fase van experiment. In deze fase werden er ongetwijfeld fouten gemaakt (in zoverre dat afwijkingen van ons huidige schrift “fouten” genoemd kunnen worden). Spiegelschrift is daar een voorbeeld van en ook vandaag de dag worden letters en woorden nog steeds gespiegeld. Wanneer kinderen het schrift aanleren gaan ze daarbij vaak fouten tegen de richting maken. <N>, <R> en <S> zijn zo de meest voorkomende letters die jonge schrijvers gaan spiegelen. Maar soms is spiegelschrift ook bewust. Een bekend voorbeeld is Leonardo Da Vinci, die zonder problemen achterstevoren schreef waarbij hij zowel de letters als de woorden van richting veranderde.³

Alleen in gevallen waarbij zowel de letters als de leesrichting gespiegeld zijn, geldt de term “spiegelschrift”. Er zijn immers andere vormen van omkeringen, die eerder een soort “spiegeltaal” zijn. Zo keerde de wereldberoemde schrijfster J.K. Rowling in *Harry Potter and the Philosopher’s Stone* ook de leesrichting van een bepaalde zin om, maar de letters zijn in het werk niet gespiegeld gedrukt.⁴ Daarnaast bestaat het Franse tussentaaltje *verlan*, letterlijk een omkering van *l’envers*, waarbij lettergrepen omgekeerd worden. Een van de best gekende voorbeelden is hierbij de artiestennaam van Paul Van Haver, beter gekend als *Stromae*, wat *verlan* is voor *maestro*.⁵ Zulke taalspelletjes blijven ontzettend populair, ook al is de mens ondertussen een meester in het lezen en schrijven en zijn zulke “foutjes” dus verre van

¹ H. HAARMANN, *Universalgeschichte der Schrift*, Frankfurt en New York, 1990, p. 69.

² E.A. HAVELOCK, *Origins of Western Literacy. Four Lectures Delivered at the Ontario Institute for Studies in Education, Toronto, March 25, 26, 27, 28, 1974*, Toronto, 1976, p. 10-12.

³ G.D. SCHOTT, “Some Neurological Observations on Leonardo Da Vinci’s Handwriting”, *Journal of the Neurological Sciences*, 42 (1979), p. 321-329.

⁴ “Erised stra ehro uyt ube cafru oyt on wohsi”, wat betekent: “I show not your face but your heart’s desire”. Ook de vervormde opsplitsing van de woorden zorgt in dit geval voor vervreemding (J.K. ROWLING, *Harry Potter and the Philosopher’s Stone*, Londen, 1998, p. 225).

⁵ RFI Music, *Stromae*, 2014 (<http://www.rfimusic.com/artist/chanson/stromae/biography>). Geraadpleegd op 2 april 2015.

onbewust. In de laatste twee gevallen gaat het ook niet echt om spiegelschrift en zij vallen dan ook buiten dit onderzoek.

Het is dus duidelijk dat (een vorm van) spiegelschrift, bewust of onbewust, doorheen de eeuwen gangbaar was. Deze paper zal echter focussen op de gevallen van spiegelschrift in de oudheid. Het is opvallend hoe weinig aandacht er tot nog toe is geweest voor de richting waarin oude bronnen werden opgesteld. De schriftrichting van verschillende talen wordt per werk meestal terloops vermeld, zoals “Sabellian inscriptions composed in an Etruscan-based alphabet were generally written sinistrograde (right to left), but some were written dextrograde and a few others were laid out in boustrophedon (“as the ox plows”) style, every other line alternating in direction”.⁶ Waarom er verschillende richtingen gebruikt werden, vermelden de meeste onderzoekers niet. Over het algemeen zijn ze eerder geïnteresseerd in de inhoud van een bepaalde tekst dan in de manier waarop die opgetekend is. Homeros wordt vandaag gelezen in boeken die gedrukt zijn in de twintigste of eenentwintigste eeuw, niet op papyri. Zolang de inhoud is overgeleverd is er voor de meeste onderzoekers geen reden tot klagen.

Enkel McCarter lijkt meer aandacht te hebben voor de fascinerende kwestie van de verandering in schriftorientatie,⁷ maar een afzonderlijk werk over schriftrichting in de Grieks-Romeinse oudheid lijkt er vooralsnog niet te bestaan. Voor de schrijfrichting van hiërogliefen bestaat er echter wel zo’n werk, namelijk *The Orientation of Hieroglyphs* van Fischer.⁸ Daarom wil dit onderzoek een gelijkaardige studie voeren naar de schriftrichting van de overige antieke talen, met een focus op het Italisch schiereiland. De toespitsing op dit gebied is te wijten aan het feit dat het moeilijk is snel en efficiënt inscripties te vinden die in een “verkeerde” richting zijn geschreven. Vooral voor Griekse bronnen ontbreken hiervoor de instrumenten. De databanken voor Griekse inscripties, waaronder de databank van het *Packard Humanities Institute*, bieden immers niet de mogelijkheid te zoeken naar de schriftrichting van de verschillende teksten.⁹ Het is hier daarom niet mogelijk een exhaustieve studie te bieden voor het spiegelschrift bij Griekse inscripties. Ook andere databanken vermelden de schriftrichting van hun teksten niet. In de *Epigraphic Database Roma* is het mogelijk verschillende zoektermen in te geven, maar deze database bevat geen informatie

⁶ R.E. WALLACE, “Sabellian languages”, R.D. WOODARD ed., *The Ancient Languages of Europe*, Cambridge en New York, 2008, p. 101.

⁷ P.K. MCCARTER, *The Antiquity of the Greek Alphabet and the Early Phoenician Scripts*, Ann Arbor, 1975, p. 103-122.

⁸ H.G. FISCHER, *The Orientation of Hieroglyphs*, New York, 1977.

⁹ PACKARD HUMANITIES INSTITUTE, *Searchable Greek Inscriptions*, (<http://epigraphy.packhum.org/inscriptions/>).

over spiegelschrift.¹⁰ Het is bijvoorbeeld niet mogelijk in een kritisch apparaat of een “commentaar”-veld te zoeken, waar de schriftrichting eventueel vermeld zou kunnen staan. Hetzelfde geldt voor de *Epigraphik-Datenbank Clauss/Slaby*.¹¹ Ook de databank *Trismegistos* vermeldt niet voor alle teksten de schriftrichting, maar wel voor Italische schriften. *Trismegistos* digitaliseerde hiermee de *Imagines Italicae*, waardoor het mogelijk was deze volumes digitaal te doorzoeken.¹² Op die manier werden de inscripties in spiegelschrift voor talen als het Oskisch, Umbrisch en andere snel gevonden. Voor andere Latijnse inscripties bracht de *Epigraphische Datenbank Heidelberg* soelaas. Deze databank biedt als enige informatie wanneer het gaat om een opschrift dat “spiegelverkeert” is neergeschreven.¹³ Deze database is minder volledig dan bijvoorbeeld de *EDR*, maar geeft in elk geval de nodige middelen om een blik te werpen op spiegelschrift buiten het Italiaans schiereiland. Voor Etruskische inscripties is het werk van Rix en Meiser zeer toereikend, waarin met een pijl de richting van de inscripties wordt aangeven.¹⁴ Een digitalisering van deze monografie gaf de mogelijkheid om snel de schriftrichting van de verschillende inscripties te doorzoeken en te kijken in hoeverre ook Etruskische inscripties gespiegeld werden.

Zoals gezegd zal deze studie zich voornamelijk focussen op inscripties uit het Italiaans schiereiland. Er zijn hierbij ongeveer 450 gespiegelde inscripties gevonden. Deze inscripties zijn dus uitsluitend op het Italiaans schiereiland teruggevonden. Daarnaast was het, voornamelijk via de *EDH* en enkele andere naslagwerken, mogelijk om nog ongeveer honderdvijftig inscripties uit andere gebieden te vinden. In deze studie zullen, hoewel de focus op het Italiaans schiereiland ligt, zoveel mogelijk inscripties benut worden.

Een belangrijke vraag is natuurlijk wat precies begrepen kan worden onder de term “gespiegeld”. In welke gevallen komt een inscriptie in de categorie “spiegelschrift” terecht? Binnen de term “spiegelschrift” zijn verschillende categorieën. In een aantal gevallen is de hele inscriptie gewoon omgekeerd: teksten in schriften die normaal van links naar rechts zouden moeten gelezen worden, gaan nu van rechts naar links. Daarnaast zijn er ook een heel aantal gevallen waarbij er slechts één letter in de hele tekst is gespiegeld. Ook deze bronnen worden hier opgenomen als “spiegelschriftinscripties”. Deze studie hanteert dus een ruime

¹⁰ *EDR. Epigraphic Database Roma*, (http://www.edr-edr.it/Italiano/index_it.php).

¹¹ *Epigraphik-Datenbank Clauss/Slaby. EDCS*, (http://db.edcs.eu/epigr/epikl_de.php).

¹² *Trismegistos* (<http://www.trismegistos.org>). Deze specifieke informatie is echter nog niet online toegankelijk, maar is mij ter beschikking gesteld m.b.v. prof. dr. Mark Depauw. Voor de uitgave van de teksten zullen dus ook de volumes van *Imagines Italicae* gebruikt worden.

¹³ *The Epigraphic Database Heidelberg*, (<http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home/>).

¹⁴ H. RIX en G. MEISER ed., *Etruskische Texte. Editio Minor*, 2 dln., Tübingen, 1991.

definitie van spiegelschrift: het gaat steeds om letters, woorden en teksten die in een andere dan de “normale” richting zijn geschreven. Anderzijds worden teksten waarvan enkel de leesrichting is omgedraaid en niet de oriëntatie van de letters, in deze thesis niet uitvoerig bestudeerd. Een goed voorbeeld hiervan is te zien in bijlage één.¹⁵ In dat geval gaat het eerder om een soort van palindroom.¹⁶ Ook letters die gewoon op hun kop staan, worden niet als spiegelschrift gezien. Hartmann vermeldt in zijn werk de interessante gevallen van een ondersteboven geschreven <V> en <L>.¹⁷ Deze letters zijn eigenlijk geen spiegelschrift, want als de inscriptie op zijn kop gedraaid zou worden, zouden deze letters wel in de juiste richting geschreven zijn. De letters staan natuurlijk wel verkeerd binnen de gehele tekst, aangezien de andere letters wel juist georiënteerd staan, maar Hartmann stelt terecht de vraag of de ondersteboven <L> misschien geen Griekse lambda moet zijn. Hetzelfde geldt voor de <V>. In dat laatste geval zou het helemaal niet om verkeerd georiënteerde letters gaan en daarom worden die inscripties ook niet in dit onderzoek opgenomen. Naast ondersteboven geschreven letters zijn er ook volledige inscripties die op hun kop gedraaid zijn.¹⁸ Deze worden vanzelfsprekend niet opgenomen in dit onderzoek, omdat de tekst eigenlijk niet in spiegelschrift staat. Dat is duidelijk te zien wanneer de tekst op nieuw op zijn kop gedraaid zou worden. Vaak gaat het hier om symmetrische inscripties, waarbij er één tekst op de juiste manier geschreven staat, terwijl de andere daarboven ondersteboven geschreven werd. In bepaalde onderdelen binnen deze thesis zullen sommige inscripties ter illustratie wel vermeld worden.

Waarom zijn bepaalde opschriften dan in spiegelschrift opgesteld? Deze vraag zal het hoofdthema zijn van dit onderzoek. In de zoektocht naar een antwoord zullen vooral de Italische inscripties gebruikt worden. Aangezien verschillende schriften aan bod zullen komen (niet alleen Latijn en Grieks, maar ook andere schriften zoals onder meer het Oskisch en het Etruskisch), zal in het eerste deel van deze thesis een overzicht gegeven worden van de verschillende schriften en hun ontstaan. De ontwikkeling van het schrift is ook belangrijk te vermelden, omdat zowel het Grieks als het Latijn immers op een bepaald moment in de geschiedenis van schrifttrichting veranderen. Beide schriften leken aanvankelijk de sinistrograde schrijfrichting van de Feniciërs over te nemen, maar rond de vijfde eeuw v.C.

¹⁵ AE 1936,32.

¹⁶ Voor meer informatie over het palindroom zie bijvoorbeeld: A. HUMEZ en N. HUMEZ, *From Alpha to Omega – The Life & Times of the Greek Alphabet*, Boston en Londen, 1983, p. 117-124.

¹⁷ M. HARTMANN, *Die frühlateinischen Inschriften und ihre Datierung. Eine linguistisch-archäologisch-paläographische Untersuchung* (Münchner Forschungen zur historischen Sprachwissenschaft, 3), Bremen, 2005, p. 410-423.

¹⁸ IMS 2, 224 en ILAII 2, 2626.

hebben de meeste Griekse en Latijnse inscripties een vaste, dextrograde richting.¹⁹ Waarom ze deze schrijfrichting aannamen, is een belangrijke vraag die in hoofdstuk drie besproken zal worden.

In een tweede onderdeel zullen de mogelijke verklaringen voor het gebruik van spiegelschrift onderzocht worden. Er zijn verschillende mogelijkheden waarom iemand in spiegelschrift zou schrijven, zowel bewust als onbewust. Een speciale plaats krijgen stempels en munten, afkortingen en ligaturen, omdat spiegelschrift hier een welbepaalde functie heeft. Zij zullen dus in het begin van hoofdstuk twee besproken worden. In andere gevallen zijn er invloeden vanuit andere talen mogelijk. Het is vanzelfsprekend dat talen (en schriften) die met elkaar in contact komen kenmerken van elkaar overnemen. In een multilinguïstische omgeving zoals het Italiaans schiereiland is dit interessant om te onderzoeken. Tweektaligheid op het Italiaans schiereiland is door Adams al uitgebreid onderzocht in zijn werk *Bilingualism and the Latin Language*.²⁰ Het contact tussen twee (of meerdere) talen is daar dus evident. In het zog daarvan moeten er ook contacten tussen schriften (zoals bijvoorbeeld het Etruskisch en het Latijn) geweest zijn. Het Latijn heeft daarbij ook een belangrijke rol, aangezien het een van de weinige schriften op het schiereiland met een dextrograde schrijfrichting was (in tegenstelling tot het Oskisch, Umbrisch en andere). Interferentie tussen twee schriften kan dus zeker voor spiegelschrift zorgen. In deze context is het ook interessant het Koptisch te bespreken, het enige Egyptische schrift dat van links naar rechts ging schrijven.

Naast interferentie kunnen ook andere impulsen kunnen fouten veroorzaken. In deze context is het interessant kort een blik te werpen op de neurologische kant van spiegelschrift. Is er een impuls vanuit de hersenen om spiegelschrift te schrijven? Waarom is het überhaupt mogelijk spiegelschrift te schrijven? De meeste hedendaagse gebruikers van het Latijnse alfabet zullen moeite hebben met schrijven van rechts naar links. Was dat in de oudheid ook zo? Voor deze vragen zijn onder andere de werken van Dehaene²¹ en Schott²² waardevol. In tegenstelling tot het gebrek aan specifieke studies over spiegelschrift in de oudheid, is er veel onderzoek gedaan naar het gebruik van spiegelschrift bij kinderen, mensen met hersenletsels, ouderen, enzovoort. Deze studie zal daarom ook een synthese moeten vormen tussen enerzijds wetenschappelijke werken over spiegelschrift, die uitweiden over de oorzaken van

¹⁹ B.L. ULLMAN, *Ancient Writing and its Influence*, Toronto e.a., 1980, p. 27-28.

²⁰ J.N. ADAMS, *Bilingualism and the Latin Language*, Cambridge, 2003.

²¹ S. DEHAENE, *Reading in the Brain*, New York, 2009.

²² G.D. SCHOTT en J.M. SCHOTT, "Mirror Writing, Left-handedness, and Leftward Scripts", *Archeological Neurology*, 61 (2004), p. 1849-1851; G.D. SCHOTT, "Mirror Writing: Neurological Reflections On An Unusual Phenomenon", *Journal of Neurology, Neurosurgery & Psychiatry*, 78 (2007), p. 5-13 en SCHOTT (1979), p. 321-329.

spiegelschrift, en anderzijds studies over antieke schriften. Verder zijn er natuurlijk nog enkele bewust gespiegelde inscripties. In het bronnencorpus van dit onderzoek bevinden zich bijvoorbeeld een aantal vervloeking. Het gebruik van een “vreemd” schrift kan een bijdrage zijn tot het magisch karakter van een bepaalde tekst, waardoor de vervloeking meer tot zijn recht komt. Het is dus mogelijk dat het soort inscriptie een invloed heeft op de manier van schrijven. Ook esthetische overwegingen of plaatselijke gebruiken kunnen spiegelschrift in bepaalde gevallen verklaren. Die zullen allemaal in hoofdstuk twee besproken worden.

Het laatste hoofdstuk zal dan kort de problematiek rond de schriftverandering van het Latijn en Grieks aanstippen. Waarom kiezen beschavingen voor een bepaalde schriftrichting? Kozen ze wel voor een bepaalde richting of evolueerde het schrift naar een bepaalde schriftorientatie? Is het überhaupt nodig een vaste schrijfrichting te hebben? McCarter en Goldwasser geven bijvoorbeeld aan dat de vroegste schriften helemaal geen vaste schrijfrichting hadden.²³ Een interessante vraag is dus waarom er uiteindelijk wel een vaste schrijfrichting werd gevormd (bewust of onbewust) en waarom die verschillend is van schrift tot schrift.

Tot slot is er nog een woordje uitleg vereist bij het gebruik van bepaalde symbolen in deze thesis. Ten eerste is het belangrijk op te merken dat de gebruikte symbolen in de volgende bladzijden altijd, ongeacht de standaardrichting of de gespiegelde richting, naar rechts georiënteerd zullen zijn. Deze keuze werd gemaakt omwille van de gebrekkige methoden in tekstverwerkingsprogramma's met betrekking tot het spiegelen van tekst. Verder zal er ook een onderscheid gemaakt worden tussen de diakritische tekens [], < > en / /. De vierkante haakjes [] zullen gebruikt worden om klanken weer te geven, terwijl / / gebruikt zal worden om fonemen aan te duiden. Tot slot wordt < > gebruikt om grafemen te representeren.

²³ MCCARTER (1975), p. 105- 113 en O. GOLDWASSER, “How the Alphabet Was Born from Hieroglyphs”, *Biblical Archeology Review*, 36 (2010), p. 38-51.

1. Het ontstaan van het schrift

Het schrift zoals dat nu gebruikt wordt, heeft duidelijk een lange weg afgelegd. De voorafgaande pagina's zijn geschreven in een schrift dat duizenden jaren terug gaat. Nu, millenia na datum, lijkt het heel gewoon dat de mens communiceert door middel van het schrift. Dit was echter niet altijd zo vanzelfsprekend. Vooraleer dit onderzoek zich kan toespitsen op het spiegelschrift, is het nodig eerst een evolutie van het schrift te schetsen. Dat overzicht komt nu aan bod.

1.1 Het verband tussen taal en schrift

“There is a big difference between script and language, though they tend to be confused.”²⁴ Taal is inherent aan de homo sapiens. De mens produceert van nature geluiden die zijn soortgenoten zonder problemen kunnen verstaan. Het neerschrijven van die taal is echter niet zo vanzelfsprekend,²⁵ en daarom ook een echte uitvinding. Het onderscheid tussen schrift en spreektaal is essentieel: deze thesis beschrijft het onderzoek naar spiegelschrift, en heeft dus vooral te maken met het neerschrijven van taal, niet met de taal zelf. Schrift en taal hangen weliswaar nauw samen, maar toch zijn er enkele belangrijke verschillen tussen de twee. Vaak wordt vergeten dat de Europese talen (die van elkaar verschillen) met hetzelfde Latijnse alfabet worden weergegeven, dat trouwens ook gebruikt wordt voor zowel Indo-Europese als niet-Indo-Europese talen.²⁶ Een schrift valt dus niet automatisch samen met een taal. Binnen eenzelfde schrift bestaan nog verschillende orthografische systemen en een orthografisch systeem heeft wel een sterke connectie met taal. Het Nederlands en het Vlaams gebruiken bijvoorbeeld hetzelfde Latijnse alfabet, maar een verschillend orthografisch systeem. Hoewel verschillende Europese talen het Latijnse alfabet gebruiken, spreken ze de letters van dat alfabet op een verschillende manier uit. Diakritische tekens zijn hierbij van belang, maar niet

²⁴ J.F. HEALEY, “The Early Alphabet”, J.T. HOOKER introd., *Reading the Past. Ancient Writing from Cuneiform to the Alphabet* (British Museum Publications), Londen, 1990, p. 201.

²⁵ HAVELOCK (1976), p. 10-12 en J. NAVEH, *Die Entstehung des Alphabets*, Keulen, 1979, p. 8. Voor meer informatie over de problematiek van de connectie tussen taal en schrift, zie A.M. DAVIES, “Forms of Writing in the Ancient Mediterranean World”, G. BAUMANN ed., *The Written Word. Literacy in Transition. Wolfson College Lectures 1985*, Oxford, 1986, p. 51-53.

²⁶ P.T. DANIELS en W. BRIGHT ed., *The World's Writing Systems*, New York en Oxford, 1996, p. 259; P. STEIN, *Schriftkultur. Eine Geschichte des Schreibens und Lesens*, Darmstadt, 2006, p. 13 en N. LURAGHI, “The Local Scripts from Nature to Culture”, *Classical Antiquity*, 29 (2010), p. 71.

altijd. Denk maar aan het verschil tussen de Vlaamse [j] en de (noord-)Nederlandse [ɣ], die allebei als <g> worden weergegeven.²⁷

Hoewel het schrift dus niet vanzelfsprekend is, wilde de homo sapiens toch bepaalde ideeën overbrengen aan soortgenoten die zich niet in zijn onmiddellijke omgeving begaven (chronologisch en/of geografisch).²⁸ Geletterdheid is dus ontstaan in een sociale context: er werd iets neergeschreven opdat iemand anders het zou kunnen lezen.²⁹ Dit is natuurlijk ook mogelijk via de spreektaal, maar het gezegde “verba volant, scripta manent” is hier van enig belang. Het permanente karakter van het schrift heeft ongetwijfeld een impuls gegeven aan de ontwikkeling van het schrift. De ideeën die de eerste mensen wilden overbrengen, ontstonden aanvankelijk in de vorm van pictogrammen. Schilderingen en tekeningen kunnen daarom geïnterpreteerd worden als de eerste vormen van schrift, als de eerste vorm van overdracht van een bepaald idee. Er zijn echter een aantal tekortkomingen aan het communiceren via tekeningen. Zoals Humez en Humez het mooi verwoorden:

“There are, after all, plenty of things to talk about that don’t readily lend themselves to pictographic representation, and, as any parent who has ever been asked to interpret his or her child’s early artwork will attest, one person’s ibis is another’s crane or elephant or Uncle Joe.”³⁰

Dit soort van communicatie kan in bepaalde omstandigheden evolueren naar een schrift dat, naast ideeën of woorden, ook gewoon geluiden ging representeren. Ook al is er een significant verschil tussen taal en schrift, toch zijn beide aan elkaar verbonden. De meeste schriften vandaag de dag zijn ontwikkeld om op een zo goed mogelijke manier de gesproken taal weer te geven. De connectie tussen taal en schrift is vaak essentieel om het geschreven woord te

²⁷ R. FROST en L. KATZ, “Orthography, Phonology, Morphology, and Meaning: An Overview”, R. FROST en L. KATZ ed., *Orthography, Phonology, Morphology, and Meaning* (Advances in Psychology, 94), Amsterdam e.a., 1992, p. 1-19.

²⁸ HAVELOCK (1976), p. 19-20 en D. OLSON, “Writing Systems, Language Production, and Modes of Rationality”, M. GOLDRICK, V.S. FERREIRA en M. MIOZZO ed., *The Oxford Handbook of Language Production*, Oxford en New York, 2014, p. 332.

²⁹ Solipsistisch schrift wordt hier niet aangehaald, hoewel zulke geschriften natuurlijk ook een grote rol hebben gespeeld in de literaire traditie. In de vroege ontstaansgeschiedenis van het schrift zijn zij echter van ondergeschikt belang.

³⁰ HUMEZ en HUMEZ (1983), p. 3.

kunnen begrijpen.³¹ Op die manier ontstond er een fonetisch schrift, gebaseerd op pictografische, syllabografische en/of alfabetische tekens.³²

1.2 Het ontstaan van het schrift³³

Zoals gezegd kunnen tekeningen en schilderijen als het eerste schrift gezien worden, maar hier is discussie over. In elk geval staat deze vorm van communicatie nog ver af van de huidige schriftsystemen. Wat als het échte eerste schrift aangeduid kan worden, is heel onduidelijk en in principe ook niet relevant. Het is vooral belangrijk dat zich uit de oudste schriftsystemen weer nieuwe systemen ontwikkelden die uiteindelijk evolueerden naar schriften met alfabetisch principe. Vooral deze zullen in deze thesis van belang zijn.

Rond 8000 v.C. zouden zich in Mesopotamië “tokens” hebben ontwikkeld, die hoeveelheden en maten aanduiden. Deze tokens waren onmisbaar in de handel. Heel belangrijk was dat in dit systeem de schriftdrager en het schrift één geheel vormden: de tekens die opgeschreven werden op zo’n token waren betekenisloos zonder de drager waarop ze geschreven werden. Dit verandert pas in het derde millennium v.C., wanneer het schrift naar een abstracter systeem evolueert en los komt te staan van de schriftdrager. Hier ontstaat dan het begrip “tekst”, onafhankelijk van de ondergrond waarop het geschreven is. Deze ontwikkeling geldt als de eerste vorm van het schrift. Dit pictografisch-ideografisch schrift was niet fonetisch en stond dus nog steeds onafhankelijk van de spreektaal, een heel nuttige eigenschap, aangezien het op die manier probleemloos ingezet kon worden als communicatie tussen mensen die verschillende talen spraken. De eerste schriften leken daardoor ook heel sterk op elkaar en waren veel duurzamer dan de spreektaal. Volgens Havelock zouden deze schriftsystemen vrij gemakkelijk moeten zijn geweest, zodat ze begrijpbaar waren voor zoveel mogelijk lezers.

Het fonetische schrift zal zich pas later ontwikkelen en dit zal met zich meebrengen dat de verschillende schriften steeds verder uit elkaar zullen groeien. Elk schrift moet immers de taal waaraan het verbonden is op de juiste manier weergeven (met aandacht voor syntax,

³¹ DEHAENE (2009), p. 25-42; FROST en KATZ, in FROST en KATZ (1992), p. 1. Voor meer informatie over orthografie zie I.G. MATTINGLY, “Linguistic Awareness and Orthographic Form”, in FROST en KATZ (1992), p. 11-25.

³² HUMEZ en HUMEZ (1983), p. 3-4 en ULLMAN (1980), p. 5 en STEIN (2006), p. 29-30.

³³ Dit overzicht is gebaseerd op STEIN (2006), p. 9-37; HUMEZ en HUMEZ (1983), p. 3-8; HAVELOCK (1976); NAVEH (1979); T. KRISPIJN en W. VAN SOLDT, “De talen van Mesopotamië”, J. LOOSE ed., *De talen van het Oude Nabije Oosten* (Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch genootschap “Ex Oriente Lux”), 32, 1999, p. 7-49; DAVIES, in BAUMANN (1986), p. 51-77; ULLMAN (1980); HAARMANN (1990), p. 70-81 en p. 150-161; R. CARPENTER, “Das Alter des griechischen Alphabets”, G. PFOHL ed., *Das Alphabet. Entstehung und Entwicklung der Griechischen Schrift*, Darmstadt, 1968, p. 1-39 en ONG, “Writing Is a Technology That Restructures Thought”, in BAUMANN (1986), p. 23-50.

grammatica, schrijfwijze van de woorden, etc.). Steeds meer worden ook elementen als schriftgestalte (hoe de tekens eruit zien) en schriftconventie (schrijfrichting, woordvolgorde) belangrijker.

De geschiedenis van het schrift start voornamelijk rond het oostelijk Middellandse Zeegebied en in het Midden-Oosten, waar zich verschillende manieren van schrijven ontwikkelden. De oudste gevonden inscripties zijn in het spijkerschrift geschreven. Dit schrift heeft haar naam te danken aan de spijkerachtige vorm van de tekens en werd initieel gebruikt om het Sumerisch neer te schrijven. Het spijkerschrift heeft zich ontwikkeld uit de hierboven genoemde “tokens” uit het achtste millennium v.C.³⁴ Deze tokens ontwikkelden zich aanvankelijk naar een schrift dat het logografisch principe hanteerde, waarbij een teken een begrip of woord als betekenis heeft. Uiteindelijk zal dit logografische schrift zich ontwikkelen naar het spijkerschrift, in het midden van het derde millennium v.C. Op dit moment verandert ook de schrijfrichting: er zal nu van links naar rechts worden geschreven, terwijl daarvoor de schrijfrichting verticaal van boven naar beneden liep. De tekens worden bij deze verandering ook negentig graden gedraaid en geabstraheerd, waardoor de hoeveelheid tekens van een duizendtal naar een vijfhondertal zal dalen.

De meeste voor-Aziatische culturen namen dit spijkerschrift over. Zij gebruikten het daarbij niet voor de Sumerische taal, maar voor hun eigen taal. Gedurende de machtsovernames van verschillende volkeren in het Midden-Oosten (Akkadiërs, Babyloniërs, Hettieten en Assyriërs) blijft het spijkerschrift de belangrijkste schriftvorm. Later zal het zijn invloedssfeer nog verbreiden naar het oosten van Klein-Azië en Perzië. Op die manier wordt het spijkerschrift echt een transregionaal communicatiemiddel: één gemeenschappelijk schrift oversteeg de communicatiemoeilijkheden tussen de verschillende talen. De Sumerische taal ging dan ook veel sneller ten onder dan het spijkerschrift.³⁵

De idee dat het schrift (en bijgevolg beschaving) is ontstaan in Mesopotamië is alomtegenwoordig. De visie dankt zijn populariteit misschien ook aan het feit dat het schrift van de Grieken, en bijgevolg de Romeinen (het onze dus) afstamt uit deze gebieden. In Europa zou zich echter een ander schriftsysteem hebben ontwikkeld dat ook aanspraak kan maken op de titel “oudste schrift”. Dit schrift zou ongeveer achtduizend jaar geleden ontwikkeld zijn in wat de “Vinča-cultuur” genoemd wordt, maar of het hier effectief om een

³⁴ Zie hoofdstuk 1.2.

³⁵ Terwijl de taal normaal gezien langer dan het schrift blijft bestaan.

schrift gaat is omstreden. Voor dit onderzoek is dit (mogelijke) schrift verder niet van belang, en wordt daarom niet verder besproken.³⁶

In de volgende onderdelen worden verschillende schriften met hun schriftrichting besproken. Om een beter overzicht te bieden zijn in de bijlagen twee tabellen toegevoegd die duidelijk aantonen welke schrijfrichtingen er bij welke schriften horen (zie bijlage twee en drie). Bij het lezen van de volgende hoofdstukken kan het handig zijn deze tabellen bij de hand te houden.

1.3 Het alfabetisch principe³⁷

Naast het spijkerschrift wordt ook het hiërogliefenschrift gezien als een van de oudste schriften ter wereld. Het werd zo'n 3000 jaar v.C. ontwikkeld en is meteen ook een van de langst gebruikte schriften aller tijden. Hoe de hiërogliefen ontstaan zijn, is vrij onzeker. Waarschijnlijk stammen ze af van een ouder schrift (misschien het spijkerschrift), aangezien het schrift té ontwikkeld was om vanaf nul opgestart te zijn. "Hiëroglief" is een Grieks woord, dat letterlijk "heilige inkerving" betekent. Naast pictografische elementen bevat het hiërogliefenschrift ook logografische en fonetische elementen, waarbij de tekens niet alleen voor begrippen of woorden staan, maar ook voor klanken. Het is dus mogelijk met het hiërogliefenschrift de Egyptische taal uit te beelden.

Hiërogliefen hebben een belangrijke invloed gehad op de ontwikkelingen van latere schriften. Al in het tweede millenium v.C. had Egypte contacten met voor-Aziatische volkeren, onder andere uit Sinaï, het huidige Libanon en Kanaän. Enkele zeer oude inscripties zijn te vinden in Serabit el-Hadim in Sinaï, waar de Egyptenaren een grote onderneming hadden gestart te zoeken naar het mineraal turkoois. Daarvoor riepen ze ook hulp in van enkele Kanaänieten. De teksten die in Serabit el-Hadim zijn gevonden zijn niet louter in hiërogliefen geschreven, maar ook in een schrift dat daar treffende gelijkenissen mee vertoonde. Dit schrift, dat ook wel het proto-Sinaïtisch wordt genoemd naar de plaats waar het gevonden werd, zou de voorloper van het alfabet zijn geweest.

Het proto-Sinaïtisch werd door de Kanaänieten (en daarom bestaat ook de naam proto-Kanaänitisch) rond de achttiende eeuw v.C. ontwikkeld als een medeklinkerschrift. Deze

³⁶ Voor meer informatie hierover, zie HAARMANN (1990), p. 70-81.

³⁷ Dit hoofdstuk is gebaseerd op O. GOLDWASSER, "Canaanites Reading Hieroglyphs. Horus is Hathor? – The Invention of the Alphabet in Sinai", *Ägypten und Levante. Internationale Zeitschrift für ägyptische Archäologie und deren Nachbargebiete*, 16 (2006), p. 121-160; GOLDWASSER (2010), p. 38-51; J. VAN DER VLIET en L. ZONHOVEN, "De talen van Egypte", in LOOSE (1999), p. 53-77; STEIN (2006), p. 40-43; M. FOLMER en W. VAN SOLDT, "De Noordwestsemitische talen", LOOSE ed. (1999), p. 77-79; NAVEH (1979); MCCARTER (1975), p. 103-121 en ULLMAN (1980), p. 9-28.

Kanaänieten, die leefden in het midden van de negentiende eeuw v.C., zouden analfabeten zijn geweest. Dit lijkt vrij contradictorisch, maar het is duidelijk uit de vergelijking tussen hiërogliefen en het proto-Sinaïtisch dat de meeste schrijvers van het Serabitische schrift de teksten van de Egyptenaren niet konden lezen. De Serabitische letters zijn veel groter en ruwer, en daarnaast ook multidirectioneel, wat wil zeggen dat ze zowel sinistrograde als dextrograde geschreven werden, en van boven naar onder of omgekeerd. Meestal opteerden de proto-Kanaänieten voor verticaal geschreven teksten, maar wanneer ze horizontaal schreven variëerden de richtingen van links naar rechts en omgekeerd. De Egyptenaren daarentegen schreven over het algemeen van rechts naar links. Dit wijst er voor Goldwasser op dat geen enkele proto-Sinaïtische schrijver geoefend was in het schrift.³⁸ Het richtingsargument is echter niet overtuigend: misschien was de richting van schrift minder belangrijk voor de Kanaänieten dan voor de Egyptenaren. Daarnaast konden ook hiërogliefen zonder veel problemen van links naar rechts geschreven worden.³⁹ Wel zijn er genoeg andere argumenten om te beweren dat de Kanaänieten het hiërogliefenschrift niet konden lezen en daarom variëerden op de symbolen die daarin gebruikt werden.⁴⁰ De schrijvers uit Serabit el-Hadim maakten hierbij gebruik van het acrofonische principe (zoals later ook het Fenicisch): ze namen de symbolen over uit het hiërogliefenschrift, maar verbonden daaraan niet de Egyptische klankwaarden, maar de initiaal van het proto-Kanaänitische woord waarvoor het bepaalde symbool stond. Bijvoorbeeld: het Egyptische symbool dat leek op een huis werd gebruikt om de b-klank weer te geven, de eerste letter van het woord “bet”, wat huis betekent in het proto-Sinaïtisch. Omdat het symbool alleen gebruikt werd voor de /b/ en niet voor het volledige woord “bet”, is hier sprake van een eerste stap in de richting van een schriftsysteem waarbij alle klanken apart neergeschreven worden, in plaats van de woorden. Net zoals het Fenicisch schrift is het proto-Sinaïtisch een abjad en wordt in zekere zin dus gekenmerkt door een alfabetisch principe. Dit alfabetisch principe zal bij de ontwikkeling van het Griekse schrift nog verder uitgewerkt worden.

Het proto-Sinaïtisch kende geen snelle verspreiding, maar rond de twaalfde eeuw v.C. vestigden zich nieuwe samenlevingen in de Levant die nieuwe schriften ontwikkelden op basis van dit proto-Sinaïtisch. In deze periode zal het schrift ook steeds meer vast komen te staan en worden de tekens steeds abstracter. Van dit “proto-alfabet” zullen dan de latere alfabetische schriftsystemen, en uiteindelijk ook het onze, afstammen.

³⁸ GOLDWASSER (2006), p. 133-134; GOLDWASSER (2010), p. 43-45.

³⁹ Voor meer informatie, zie FISCHER (1977).

⁴⁰ Voor meer informatie, zie GOLDWASSER (2006), p. 121-160 en GOLDWASSER (2010), p. 38-51.

Een sluitend antwoord op de vraag wat het oudste schrift ter wereld is, zal er misschien nooit zijn en hoeft ook niet gevonden te worden. De vraag of er slechts één oerschrift zou zijn, moet op zich ook in twijfel getrokken worden. Daarbij werd in het voorafgaande hoofdstuk ook alleen rekening gehouden met het Euraziatische gebied, en bijvoorbeeld niet met Meso-Amerika of het Verre Oosten. Andere schriften die hier bijvoorbeeld niet besproken werden zijn de schriften van de Indus-cultuur of het oud-Chinees.⁴¹ Voor de ontwikkeling van het Griekse en Latijnse alfabet zullen echter vooral het proto-Sinaïtisch en de Mesopotamische schriften belangrijk blijken.

1.4 Naar de ontwikkeling van het Grieks-Latijnse alfabet⁴²

Naast de abjad, zoals het proto-Sinaïtisch, zijn er twee andere schriftsystemen die het alfabetisch principe volgen: het lettergrepenschrift en het volledig⁴³ alfabetisch schrift (zoals het Grieks en het Latijn). Het alfabetisch principe werd vooral ontwikkeld wanneer het schrift zich meer en meer oriënteerde naar de gesproken taal. Anderzijds zorgt de ontwikkeling van dit principe ook voor een open systeem: dezelfde tekens kunnen nog steeds gebruikt worden voor verschillende talen. Dit is wat er uiteindelijk ook zal gebeuren bij de ontwikkeling van het eerste volledig alfabetische schrift, namelijk het Grieks. De tekens die de Grieken gebruikten om hun taal weer te geven waren immers bijna rechtstreeks overgenomen van het Fenicische schrift en later werden diezelfde tekens weer gebruikt om andere talen weer te geven, zoals het Latijn.⁴⁴

Het Fenicisch schrift werd voornamelijk gebruikt op de kuststrook waar nu Libanon en Syrië liggen en werd rond de twaalfde of elfde eeuw v.C. ontwikkeld. In de negentiende eeuw geloofden de meeste onderzoekers dat dit schrift afgeleid was van het Assyrische

⁴¹ Voor meer informatie hierover, zie HAARMANN (1990) en STEIN (2006).

⁴² De informatie betreffende dit overzicht is terug te vinden bij: STEIN (2006), p. 58-80; NAVEH (1979); HAARMANN (1990), p. 267-282; P. SWIGGERS, "Transmission of the Phoenician Script to the West", in DANIELS en BRIGHT (1996), p. 261-270; L. THREATTE, "The Greek Alphabet", in DANIELS en BRIGHT (1996), p. 271-280; DANIELS en BRIGHT (1996), p. 259-260; McCARTER (1975), p. 40-42 en 103-121; DAVIES, in BAUMANN (1986), p. 51-77; ULLMAN (1980); HAVELOCK (1976); HUMEZ en HUMEZ (1983), p. 3-13; LURAGHI (2010), p. 68-91; J. CHADWICK, *Reading the past. Linear B and related scripts*, Londen, 1987; R. CARPENTER, "The Antiquity of the Greek Alphabet", *American Journal of Archaeology*, 37 (1933), p. 8-29; HEALEY (1990), p. 197-258 en LABORATORY OF ANTIQUITIES SCIENCE SECTION COMPUTER SCIENCES FOR ANCIENT LANGUAGES (LILA), *Mnamon. Ancient Writing Systems in the Mediterranean. A Critical Guide to Electronic Resources*, 2014, (<http://lila.sns.it/mnamon/index.php?page=IndiceAlfabetico&lang=en#>). Geraadpleegd 23 april 2015.

⁴³ Deze term wordt gebruikt, aangezien andere schriften zoals het hiërogliefenschrift of het Ugaritisch spijkerschrift ook een alfabetisch principe bevatten (zie NAVEH (1979), p. 20-21).

⁴⁴ STEIN (2006), p. 55-58.

spijkerschrift, een mening die ook bij Plinius Maior te vinden is.⁴⁵ Plinius geloofde zelf niet volledig in deze stelling en vanaf de twintigste eeuw kwam een tendens in omloop om één individu aan te duiden als de geniale ontwikkelaar van het alfabet. Die ene persoon zou dan het hiërogliefenschrift misbegrepen hebben als een lettergrepenschrift, en als variatie daarop zou uiteindelijk het Fenicische medeklinkerschrift zijn ontstaan. Op zich is dit nog geen slechte theorie, maar dat dit allemaal het werk is van één persoon, lijkt vrij vreemd. Mij lijkt het eerder waarschijnlijk dat de ontwikkeling van dit medeklinkerschrift organisch gegroeid is door impulsen van verschillende personen. Het is echter vrijwel onmogelijk te achterhalen hoe de overname en evolutie van schriftsystemen zich heeft voltrokken. Zowel een geniale ontwikkelaar als een geleidelijke evolutie naar de standaardvorm van het schrift zijn in principe mogelijk.

Het Fenicisch is een Semitisch schrift en evenals het proto-Sinaïtisch een abjad. Wat de specifieke band is tussen het proto-Sinaïtisch en het Fenicisch is niet volledig duidelijk, maar het leidt geen twijfel dat de twee schriften gerelateerd zijn. In hoeverre het Fenicisch beïnvloed is door andere schriften is een interessante, maar niet-relevante kwestie voor dit onderzoek. Wel is het van belang te vermelden dat het Fenicisch een sinistrograde schrijfrichting had. Een aantal zuid-Semitische schriften waren net zoals het proto-Sinaïtisch flexibel ten opzichte van de schrijfrichting, maar zij zijn uitzonderingen. De meeste Semitische schriften schreven immers, net zoals het Fenicisch, van rechts naar links. Deze schriftoriëntering werd misschien ook doorgegeven aan de Grieken.⁴⁶

Het Griekse alfabet was het eerste dat niet alleen de medeklinkers, maar ook klinkers apart ging weergeven. Via het Fenicisch stamt het af van de noord-Semitische schriften. Dit is heel duidelijk te zien aan de namen van de letters: de eerste letter van het alfabet (alpha) toont een treffende gelijkenis met het Semitische woord voor os (aleph). Dat werd al opgemerkt in de oudheid. De meeste klassieke auteurs legden de herkomst van het schrift enerzijds in de handen van de goden en anderzijds in de handen van de Feniciërs, die het schrift naar Griekenland zouden hebben gebracht.⁴⁷ Sommige antieke auteurs konden de oorsprong van het schrift helemaal naar de Egyptenaren terug herleiden, zoals Plato en Plutarchus,⁴⁸ maar over het algemeen was de tendens dat de Feniciërs het schrift aan de Grieken hadden overgeleverd. De ontwikkeling van het alfabet kent dus een lange traditie, beginnend bij

⁴⁵ Plin. Nat. Hist. 7, 56.

⁴⁶ Waarover later meer.

⁴⁷ Her. Hist. 5, 58-59 en HAARMANN (1990), p. 271.

⁴⁸ Plat. Phaed. 274c-275c en Plut. Mor. De Gen. Soc.

pictografische en logografische schriften (zoals het hiërogliefenschrift en het spijkerschrift), via het medeklinkerschrift (zoals het Fenicisch) naar een volledig alfabet.

Deze idee geeft soms aanleiding te denken dat de Grieken vóór hun contact met de Feniciërs volledig ongeletterd waren. Dit klopt evenwel niet. Sommige historici geloven immers dat de Grieken het schrift overnamen van andere beschavingen, zonder tussenkomst van de Feniciërs.⁴⁹ Daarnaast kende de Grieken al vóór de kennis van het Fenicisch verschillende schriften.⁵⁰ Op Kreta ontwikkelde zich het Minoïsche schrift Lineair A, dat van links naar rechts geschreven werd. De schijf van Phaistos zou misschien ook van links naar rechts georiënteerd zijn, maar dit is onzeker. De inwoners van Cyprus hanteerden een schrift dat beïnvloed werd door dit Minoïsch, waardoor de benaming Cypro-Minoïsch toepasselijk is. Ook dit schrift werd dextrograad geschreven. Dit Cypro-Minoïsch ontwikkelde zich verder naar het Cypriotisch, dat daarentegen van rechts naar links geschreven werd. Volgens Chadwick is deze richtingsverandering te wijten aan een Semitische invloed.⁵¹ Het door de Myceners gebruikte Lineair B werd dan weer dextrograde geschreven, ongetwijfeld onder de invloed van het Lineair A. De oudste beschavingen in de Griekse wereld gebruikten dus voornamelijk een dextrograde richting (zoals het Grieks later), met de uitzondering van het Cypriotisch.

Dit geeft echter geen reden te denken dat de Grieken hun schrift niet overnamen van de Feniciërs. Wel hadden die laatsten ongetwijfeld contact met de Kretenzers en kenden ze ook het Lineair A en B. Dat ze het schrift hebben overgenomen van de Kretenzers, zoals Diodorus Siculus onder andere beweert,⁵² is niet echt bewezen. Het lijkt echter wel geloofwaardig dat de Grieken in de eerste plaats via Kreta in contact kwamen met het Fenicische schrift.

In elk geval bereikt het schrift uiteindelijk, na een complexe evolutie, het Griekse vasteland. Wanneer en waar dit precies gebeurd is, is niet volledig duidelijk. Volgens Herodotus zou Cadmus, een Fenicische koningszoon, het alfabet hebben geïntroduceerd in Griekenland, bij het stichten van de stad Thebe.⁵³ Het is niet erg waarschijnlijk dat het alfabet ontwikkeld is door slechts één persoon, maar de eerste inscripties zijn wel rond Thera gevonden, waar Cadmus voor het eerst zou zijn aangekomen op de weg naar Griekenland. Deze mythe heeft

⁴⁹ Tac. Ann. 11, 14; STEIN (2006), p. 60-63; HAARMANN (1990), p. 271-273 en SWIGGERS, in DANIELS en BRIGHT (1996), p. 266-267.

⁵⁰ CARPENTER (1933), p. 17; voor meer informatie zie CHADWICK (1987).

⁵¹ CHADWICK (1987), p. 54.

⁵² Diod. Hist. 2, 783.14.

⁵³ Her. Hist. 5, 58-59.

dus wel een historische grond. De overname van het alfabet zou volgens Ullman rond de veertiende eeuw v.C. zijn gebeurd. De eerste inscripties zijn gevonden in de achtste eeuw v.C., maar ongetwijfeld was het schrift al eerder in omloop. In ieder geval zijn er verschillende aanwijzingen voor de aanwezigheid van het schrift al in het midden van de negende eeuw⁵⁴ en daarnaast lijkt het oude Griekse schrift ook meer op de Semitische schriften uit 1100 v.C. dan op die van 800 v.C., waardoor een vroege overname waarschijnlijker is. Volgens Naveh zou het Griekse schrift rechtstreeks afstammen van het proto-Kanaänitisch en dit kan ook een argument zijn voor een vroege transmissie. Toch geeft ook hij argumenten voor een Fenicische overdracht, aangezien een aantal letters duidelijk uit het Fenicische schrift zijn overgenomen.⁵⁵ Het is dus niet echt waarschijnlijk dat de Grieken het alfabet hebben overgenomen zonder tussenkomst van de Feniciërs, maar waarschijnlijk was het Griekse schrift al onafhankelijk van het Fenicische rond de achtste eeuw v.C.⁵⁶ Over de onduidelijkheid van deze overdracht zal in hoofdstuk drie nog gesproken worden.

Het is evenwel niet zo dat op het Griekse vasteland slechts één alfabet werd ontwikkeld. De verschillende stadstaten hadden elk hun eigen dialect, én bijbehorend alfabet. Het Ionisch-Attisch is daarbij een van de belangrijkste. Er zou volgens Swiggers sprake zijn van een “primary transmission”, waarbij de Grieken het alfabet overnamen van de Semieten, en vervolgens een “secondary transmission”, waarbij het alfabet zich verspreidde doorheen heel Griekenland. Vooral tussen oost- en west-Griekenland waren er duidelijke verschillen. Een belangrijk onderscheid is bijvoorbeeld te zien in de letter <X>, het symbool voor de [k^h] in het oosten, maar voor de [ks] in het westen.⁵⁷ Dit verklaart meteen waarom de Latijnse <X> ook als [ks] wordt uitgesproken, aangezien dat ontwikkeld werd uit het west-Griekse alfabet.

Over de schriftrichting van de Grieken zijn verschillende moderne onderzoekers het oneens. Naveh gelooft dat de Grieken aanvankelijk multidirectioneel schreven (sinistrograde, dextrograde en *boustrophedon*),⁵⁸ terwijl Swiggers van mening is dat de Grieken de sinistrograde schrijfrichting van de Feniciërs overnamen. De eerste Griekse inscripties zouden immers van rechts naar links zijn geschreven. Swiggers geeft wel toe dat een multidirectioneel schrift typisch is voor een schrift dat nog maar pas overgenomen werd,

⁵⁴ Zie CARPENTER (1933), p. 8 voor uitgebreide discussie.

⁵⁵ NAVEH (1979), p. 55-59.

⁵⁶ SWIGGERS, in DANIELS en BRIGHT (1996), p. 267-268 en McCARTER (1975), p. 103.

⁵⁷ ULLMAN (1980), p. 25-26 en SWIGGERS, in DANIELS en BRIGHT (1996), p. 262-263.

⁵⁸ NAVEH (1979), p. 55-59.

aangezien de schrijfrichting zonder vaste schrijftraditie individueel bepaald moest worden.⁵⁹ In elk geval werd vanaf de vijfde eeuw een vaste schrijfrichting vastgesteld: van links naar rechts. In 403 v.C. voerden de Atheners een standardisering van het schrift door, waardoor het Ionisch het standaardalfabet werd. In de derde eeuw v.C. zouden de Grieken het schrijven in een dextrograde richting dan volledig onder de knie hebben. Deze dateringen lijken echter vrij laat. Herodotus bewees in de vijfde eeuw al met een mooie woordspeling dat de Egyptenaren van rechts naar links schreven en “καὶ ποιεῦντες ταῦτα αὐτοὶ μὲν φασὶ ἐπὶ δεξιὰ ποιεῖν, Ἕλληνας δὲ ἐπ’ ἀριστερά”⁶⁰ (“terwijl ze dat doen zeggen ze dat zij het juist doen, en de Grieken averechts”).⁶¹ Dat Herodotus in de vijfde eeuw al met nadruk kan zeggen dat de Egyptenaren een “averechtse” schrijfrichting hadden, wil zeggen dat de dextrograde richting van de Grieken op dat moment al vrij ingeburgerd was. Het schrijven van links naar rechts was waarschijnlijk al vrij alomtegenwoordig toen in 403 beslist werd die richting aan te nemen.

Het Grieks was de belangrijkste stimulator voor de ontwikkeling van latere alfabetische schriften, zoals het Etruskisch, het Phrygisch, het Cyrillisch en andere. Ook het Latijnse alfabet stamt af van het Griekse, en zo bijvoorbeeld ook de Franse, Engelse en Nederlandse orthografische systemen, waardoor het Griekse alfabet een belangrijke plaats krijgt in de westerse traditie.

1.5 De schriften van het Italisch schiereiland⁶²

De huidige Europese talen worden grotendeels geschreven met het Latijnse alfabet. Dit alfabet werd ontwikkeld in Latium en heeft een groot aantal gelijkenissen met het Griekse alfabet. Dit geeft moderne onderzoekers een reden om te stellen dat het Latijnse schrift afstamt van het (west-)Griekse, hoewel Livius liever geloofde dat één Romeins genie het

⁵⁹ SWIGGERS, in DANIELS en BRIGHT (1996), p. 267-268.

⁶⁰ Her. Hist. 2, 36.

⁶¹ Waarbij de Griekse woorden voor juist en fout hetzelfde zijn als rechts en links.

⁶² Het volgende overzicht is gebaseerd op ULLMAN (1980); M. CRISTOFANI, “Sull’origine e la diffusione dell’alfabeto etrusco”, H. TEMPORINI ed., *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, 2.1 (37 dln.), Berlijn en New York, 1972, p. 466-489; H. RIX, “Etruscan”, R.D. WOODARD ed., *The Ancient Languages of Europe*, New York, 2008, p. 141-144; L. BONFANTE, “The Scripts of Italy”, in DANIELS en BRIGHT (1996), p. 297-311; THREATTE, in DANIELS en BRIGHT (1996), p. 271-280; WALLACE, in WOODARD (2008), p. 96-101; R.E. WALLACE, “Venetic”, in WOODARD (2008), p. 124-130; STEIN (2006), p. 81-105; J. CLACKSON en G. HORROCKS, *The Blackwell History of the Latin Language*, Malden e.a., 2007, p. 37-76; JANSON T., *A Natural History of Latin*, Oxford en New York, 2004, p. 9-12; HAARMANN (1990), p. 282-298; G. MEISER, “Accessi alla protostoria delle lingue sabelliche”, L. DEL TUTTO PALMA ed., *La tavola di agnone nel contesto italico* (Lingue e Iscrizioni dell’Italia Antica, 7), Firenze, 1996, p. 187-209; H. RIX, *Sabellische Texte. Die Texte des Oskischen, Umbrischen und Südpikenischen*, Heidelberg, 2002, p. 4-9; R. VON PLANTA, *Grammatik der Oskisch-Umbrischen Dialekte I. Einleitung und Lautlehre*, Straatsburg, 1892, p. 14-16; SWIGGERS, in DANIELS en BRIGHT (1996), p. 261-270 en LILA, *Mnamon*, (<http://lila.sns.it/mnamon/index.php?page=IndiceAlfabetico&lang=en#>). Geraadpleegd 23 april 2015.

alfabet had uitgevonden.⁶³ De afstamming van het west-Griekse schrift is onder andere een verklaring waarom er zo'n verschil is tussen het Latijnse alfabet en het Griekse κoinή, aangezien het oost-Griekse schrift (Ionisch-Attisch) de standaardvorm werd in Griekenland, ten nadele van west-Griekse. Italië kende in de oudheid nog verschillende andere schriften, waaronder bijvoorbeeld het Oskisch en het Umbrisch (zij horen beide tot de groep van de Sabellische talen). Ook deze schriften zouden afstammen van het Griekse alfabet, maar net zoals het Griekse alfabet afstamt van Semitische schriftsystemen via de Feniciërs, stammen de meeste Italische schriften af van het Griekse alfabet via de Etrusken. Slechts een aantal zuid-Italische alfabetten kenden een rechtstreekse invloed vanuit het Grieks via Magna Graecia.

Het Etruskisch nam een belangrijke plaats in als taal en schrift op het Italisch schiereiland en beïnvloedde een aantal andere Italische schriften, zoals de Sabellische en het Latijnse. Ullman beweert verder dat de verschillen tussen onder andere het Latijn en het Osco-Umbrisch te wijten zijn aan de verschillen tussen het zogenaamde “vroeger” Etruskische alfabet en het “late”. Het Latijnse alfabet zou dan afstammen van het vroeger alfabet, het Oskisch en het Umbrisch van het late. Het vroeger alfabet zou op het proto-tyrrheens kunnen wijzen, de voorloper van het Etruskisch schrift, waarbij de Griekse invloed nog heel duidelijk te zien is.⁶⁴ Dit schrift liep van links naar rechts, net zoals later ook het Latijnse schrift. Dat het Latijn met zijn dextrograde oriëntering hiervan afstamt, lijkt dus plausibel. Het feit dat er verscheidene variaties zouden zijn op het Etruskische schrift met verschillende schriftrichtingen, duidt ook aan hoe flexibel de oriëntatie van het schrift in de vroegste tijden was. Hoe de Etrusken het alfabet geleerd hebben, is vrij vaag. In het modern onderzoek is er een consensus dat het Etruskisch geen Indo-Europese taal is, wat het heel moeilijk maakt het te ontcijferen. Het schrift vertoont echter wel een aantal gelijkenissen met het west-Griekse schrift. Algemeen wordt dus aanvaard dat de Etrusken contact hadden met de Grieken (hoogstwaarschijnlijk via Cymae) en zo het Griekse alfabet leerden en overnamen. Daarna gaven zij die kennis weer door aan de andere inwoners van Italisch schiereiland.

Omdat ze het alfabet overnamen van de Grieken, was de schriftrichting aanvankelijk ook bij de Etrusken flexibel. Sommige van de oudste inscripties werden net zoals in het Grieks in *boustrophedon* geschreven, wat aantoont dat er niet echt een vaste schriftorientatie was. Rond 600 v.C. zouden de Etrusken dan een standaard schriftrichting aangenomen

⁶³ Liv. 1,7, 8.

⁶⁴ HAARMANN (1990), 292-294.

hebben van rechts naar links. Zij kozen dus voor de tegenovergestelde richting van het oost-Grieks. In bepaalde gevallen, zeker in de latere inscripties, kan de schriftrichting wel dextrograde zijn vanwege de invloed van het Latijn.

Het Latijnse alfabet zou zijn geïntroduceerd rond de zevende eeuw v.C., wanneer Etruria een dominante positie innam in Centraal-Italië. Een Etruskische invloed is op dat moment dus vrij waarschijnlijk. Lange tijd was het Etruskisch als taal ook belangrijker dan het Latijn. Zo zijn er duizenden Etruskische inscripties gevonden in de periode vóór de start van onze tijdrekening, terwijl de Latijnse inscripties van vóór 600 v.C. op één hand geteld kunnen worden. Ten tijde van keizer Augustus zou het Etruskisch echter stilaan verloren gaan. Dit is ongetwijfeld te verklaren door de toenemende machtspositie van Rome en het Latijn op het Italische schiereiland.

Net zoals bij het Etruskisch en het Grieks had het Latijnse alfabet aanvankelijk geen standaard schriftrichting. De eerste Romeinen zouden van rechts naar links hebben geschreven, maar ook daar zijn uitzonderingen op. Swiggers gelooft daarom dat de overdracht van het Griekse alfabet naar het Italisch schiereiland gebeurd is vóór de schriftrichtingverandering van de Grieken.⁶⁵ De Romeinen zullen net zoals de Grieken, maar in tegenstelling tot de Etrusken, Oskan, Umbriërs en anderen hun schriftrichting uiteindelijk naar rechts oriënteren in plaats van naar links. Dit zou ook gebeurd zijn rond de vijfde eeuw, dus ongeveer gelijktijdig met de Grieken, hoewel eerder al is opgemerkt dat deze datering niet helemaal sluitend is. Tot ongeveer de vijfde eeuw zouden de Romeinen dus van rechts naar links of in *boustrophedon* schrijven. Dat betekent dat zij sneller de keuze hebben gemaakt om van links naar rechts te schrijven, aangezien hun schrift minder lang bestond dan het Grieks. De kans bestaat dus dat de Romeinen deze impuls van de Grieken overnamen.

Hoewel het Latijn zeker vanaf de Bondgenotenoorlog een steeds prominentere rol zal spelen in het oude Italië, mag het belang van de andere talen op het Italisch schiereiland niet onderschat worden. Bijlage vier bevat een afbeelding die op een gestructureerde manier de verdeling van de verschillende talen (en min of meer ook de schriften) weergeeft op het Italisch schiereiland. Omdat deze scriptie vooral bronnen zal gebruiken in Italische talen en het Etruskisch, zullen deze schriften hier kort ingeleid worden. Bij de Italische talen kan een subgroep van de Sabellische talen onderscheiden worden. Hiervan is het Oskisch de grootste

⁶⁵ SWIGGERS, in DANIELS en BRIGHT (1996), p. 263.

groep en daarvan zijn zo'n duizendtal inscripties overgeleverd. Het Oskisch werd vooral gebruikt in Samnium, maar kende ook daarbuiten een aanzienlijke invloed. De meeste Oskische teksten gebruikten een alfabet dat rond 400 v.C. uit het Etruskisch ontwikkeld werd. Dit alfabet werd voornamelijk in Campania en Samnium gebruikt. Anderzijds waren er ook Oskische teksten die in het Latijnse schrift werden opgesteld. Oskisch in een Latijns alfabet is iets dat vooral in de eerste eeuw v.C. plaatsvond, aangezien de invloed van het Latijn op dat moment veel groter was. Tot slot hanteerden de Oskische *scriptores* uit Bruttium en Lucania voornamelijk een alfabet dat op het oost-Griekse schrift gebaseerd was. Deze drie alfabetten hebben ook een invloed op de leesrichting van de Oskische inscripties. Aangezien de meeste inscripties geschreven zijn in een Etruskisch-Oskisch alfabet, was de standaardrichting van het Oskisch meestal van rechts naar links. De inscripties in een Latijns-Oskisch of Grieks-Oskisch schrift worden natuurlijk dextrograde geschreven. Deze schriften komen in deze thesis vrijwel niet aan bod. Wanneer verder over het Oskisch wordt gesproken, zal dat ook altijd om de Etruskisch-Oskische variant gaan.

Een tweede schrift betreft het Umbrisch, waar weliswaar veel minder inscripties van zijn overgeleverd. Het Umbrisch was de meest noordelijke taal van de Sabellische talen en werd, logischerwijs, voornamelijk in Umbria gebruikt. Ook deze taal hanteerde een alfabet dat afgeleid was van het Etruskisch, waardoor de schriftrichting sinistrograad was. Na een tijd namen de Romeinen vrij veel Umbrisch gebied in, wat resulteerde in het gebruik van het Latijnse alfabet, voornamelijk in centraal-Italië. In dat geval zal de schriftrichting van het Umbrisch natuurlijk omkeren. In de tweede en eerste eeuw voor Christus zullen ook andere talen op het Italisch schiereiland het Latijnse schrift met haar dextrograde schriftrichting gaan hanteren. De datering van de inscripties geeft dan meestal ook een verklaring waarom een bepaald schrift en een bepaalde schriftrichting werd gebruikt. Het Venetisch, een andere Italische taal, werd bijvoorbeeld geschreven met een schrift gebaseerd op het Etruskisch (dat Wallace “alphabet princeps” noemt), maar vanaf 150 v.C. gebruikten de Veneten ook het Latijnse alfabet, waardoor de schriftrichting veranderde. Dit zorgde ervoor dat bepaalde letters of digrammen in verschillende volgorden geschreven konden worden. Het teken voor /f/ bijvoorbeeld, <vh>, kon ook <hv> geschreven worden.

Natuurlijk liepen niet alle schriften in het oude Italië van rechts naar links. De schrijfrichting van het Messapisch, Gallisch en Zuid-Piceens waren immers dextrograde, net zoals het Latijn. Het Zuid-Piceens werd aan de Adriatische kust in midden-Italië gesproken, wat daarom ook voor de benaming “midden-Adriatisch” zorgt. Afbeeldingen van het Zuid-Piceense alfabet laten duidelijk rechts-georiënteerde letters zien. Hoewel de letters weliswaar

van Etruskische letters afstammen, lijkt dit alfabet dus toch dextrograad te zijn.⁶⁶ Ook volgens Bonfante was de richting van het midden-Adriatische schrift van links naar rechts.⁶⁷ Anderzijds worden in de afbeeldingen van Nicols de sinistrograde alfabetten (waaronder het Oskisch en het Umbrisch) ook naar rechts georiënteerd. Dit kan misschien ook betekenen dat Nicols alle alfabetten heeft weergegeven op een voor de westerse mens “normale” manier.⁶⁸ Er kan volgens mij dus niet met zekerheid gesteld worden wat nu de standaardrichting van het Zuid-Piceense schrift was, als er al een standaard was. Ook *boustrophedon* is immers zeer voorkomend in de Zuid-Piceense inscripties. Eventuele gevallen van spiegelschrift in het Zuid-Piceens moeten dus met de nodige voorzichtigheid behandeld worden. In het volgende hoofdstuk zal hierover nog verder uitgeweid worden.

De variatie in schriftrichting maakt het moeilijker, maar ook des te interessanter onderzoek te voeren naar spiegelschrift. Waarom hadden verschillende schriften verschillende schriftrichtingen? Hadden alle schriften überhaupt een vaste schriftrichting? Hoe werden afwijkingen van die vaste schrijfrichting gepercipieerd en wat waren de oorzaken van die afwijkingen? Waarom veranderden sommige schriften van schriftrichting? Werd deze verandering beïnvloed door andere schriften? Werden richtingen bewust of onbewust veranderd? Er zijn veel vragen omtrent spiegelschrift en schriftrichtingen en die zullen in de volgende hoofdstukken van deze thesis zo goed mogelijk beantwoord worden.

⁶⁶ J. NICOLS, *Old Italic alphabets. Middle Adriatic/South Picene*, 2014 (<http://pages.uoregon.edu/klio/rr/02-Old%20Italic%20alphabets.htm>). Geraadpleegd 1 april 2015.

⁶⁷ BONFANTE, in DANIELS en BRIGHT (1996), p. 307.

⁶⁸ NICOLS (2014). Geraadpleegd 1 april 2015.

2. Spiegelschrift

Uit het vorige hoofdstuk blijkt duidelijk dat de meeste schriften vanaf een bepaald moment een vaststaande oriëntatie hadden. Met de mogelijke uitzondering van het proto-Sinaïtisch en het Zuid-Piceens, waar de richting vrij bleef, kozen andere schriften na een experimentele fase voor één welbepaalde richting (of evolueerden hiernaartoe). De meeste schriften hebben een sinistrograde schriftrichting, maar het Grieks, het Latijn en bepaalde talen op het Italisch schiereiland⁶⁹ kozen geleidelijk de tegenovergestelde richting. Het fenomeen *boustrophedon* verdient daarnaast ook extra aandacht, aangezien ook dit misschien een aanwijzing kan zijn voor het geringe belang dat in bepaalde culturen aan schriftrichting gehecht werd.

Spiegelschrift heeft enkel betekenis wanneer er een conventionele schrijfrichting is in een bepaald schrift. In schriften zonder standaard schrijfrichting zijn er immers geen afwijkingen. Enkel in schriften waarbij er wel een vaste richting is, blijkt de andere richting “fout”. Vandaag zien wij teksten in spiegelschrift als abnormaal en is de kans vrij klein dat een Nederlandse schrijver een tekst in spiegelschrift zou kunnen lezen, laat staan schrijven. Een geoefend schrijver kan het lezen en schrijven van gespiegelde teksten misschien aanleren, maar voor slechts een geringe minderheid is spiegelschrift onproblematisch, met Leonardo Da Vinci als meest bekende vertegenwoordiger.⁷⁰

Of spiegelschrift in de oudheid een veelvoorkomend fenomeen was, is om heuristische redenen niet zo gemakkelijk vast te stellen. Zoals in de inleiding al werd aangetoond, ontbreken soms de instrumenten om bronnen die in spiegelschrift opgesteld zijn te vinden. Om die reden zal deze thesis zich vooral focussen op het spiegelschrift op het Italisch schiereiland. De inscripties zullen dus voornamelijk in schriften opgesteld zijn zoals het Oskisch, Umbrisch, Etruskisch en natuurlijk ook het Latijn en Grieks. In bepaalde gevallen zullen ook Latijnse of Griekse teksten van buiten het Italisch schiereiland aan bod komen. In het geval van magische inscripties, zullen de inscripties uit Griekenland bijvoorbeeld tot veel meer conclusies leiden dan wanneer enkel de opschriften uit het Italisch schiereiland gebruikt zouden worden. Daarnaast is er sporadisch ook een Demotische of Koptische tekst in spiegelschrift geschreven. Deze teksten zullen echter niet uitgebreid besproken worden, gezien de schaarste van gespiegelde bronnen in die schriften.

⁶⁹ Waaronder het Messapisch en het Gallisch, zoals in het vorige hoofdstuk werd vermeld.

⁷⁰ Volgens onderzoek zou 1 in de 6500 Australiërs zonder problemen in spiegelschrift schrijven: zie I. MATHEWSON, “Mirror Writing Ability is Genetic and Probably Transmitted as a Sex-Linked Dominant Trait: It Is Hypothesised That Mirror Writers Have Bilateral Language Centres with a Callosal Interconnection”, *Medical Hypotheses*, 62 (2004), p. 733-739. Volgens G.D. SCHOTT is dit echter een cijfer waar verder onderzoek naar moet gebeuren (zie SCHOTT (2007), p. 5).

2.1 Gespiegelde bronnen

De gevonden spiegelschriftinscripties behoren voornamelijk tot de Sabellische talen (met name Oskisch, Umbrisch, Zuid-Piceens en Sabijns), het Etruskisch, het Latijn en het Grieks. In totaal zijn dit zo'n zeshondertal gespiegelde opschriften. Het meest problematisch zijn de Zuid-Piceense inscripties. Als de vaste schrijfrichting van dit schrift dextrograad was, zijn er negentien opschriften die op een bepaalde manier in spiegelschrift geschreven zijn. Van dit aantal zijn er dertien inscripties in *boustrophedon* geschreven,⁷¹ slechts zes inscripties lezen volledig van rechts naar links.⁷² In dit geval is het heel opvallend dat zoveel Zuid-Piceense inscripties in spiegelschrift geschreven zijn: in totaal zijn er maar achtentwintig inscripties overgeleverd in het Zuid-Piceens, waarvan meer dan de helft dus gespiegeld zou zijn. Bijna de helft van het totaal aantal inscripties is daarbij in *boustrophedon* geschreven. Dit is mogelijk gerelateerd aan de verwarring die er sowieso bestond over de standaard schrijfrichting. Zoals in het vorige hoofdstuk vermeld staat, is het niet volledig duidelijk of het Zuid-Piceens wel een vaste schrijfrichting had. Een oriëntatie van links naar rechts lijkt aannemelijker dan van rechts naar links, aangezien negen inscripties in die richting werden geschreven, wat meer is dan de zes sinistrograde inscripties. Het is immers logischer dat het aantal afwijkingen van het standaardschrift kleiner is dan het aantal opschriften in de standaardvorm zelf. Toch zorgt de grote hoeveelheid *boustrophedon*-inscripties ervoor dat het niet zeker is wat nu juist de standaardrichting was voor de Zuid-Piceni en of er überhaupt één was. Voor de overige schriften is de verhouding tussen het aantal spiegelschriftinscripties en het totaal aantal inscripties heel anders. In de databank *Trismegistos* is het mogelijk te onderzoeken hoeveel inscripties in een bepaalde taal er momenteel gevonden zijn. Natuurlijk is ook *Trismegistos* niet helemaal volledig, niet alle gevonden inscripties zijn momenteel in de databank opgenomen.⁷³ Bijgevolg zal het totaal aantal inscripties in een bepaalde taal nog veranderen. Het Umbrisch heeft drie gespiegelde inscripties op een huidig totaal van vierendertig, het Sabijns telt slechts één gespiegelde inscriptie (van de tien). Zo'n acht à negen procent van beide schriften is dus gespiegeld. Deze schriften zijn echter weinig

⁷¹ *Imagines Italicae*, p. 180 Urbs Salvia 2; *Imagines Italicae*, p. 187 Falerio 3; *Imagines Italicae*, p. 188 Falerio 4; *Imagines Italicae*, p. 195 Asculum Picenum 3; *Imagines Italicae*, p. 197 Interamnia Praetuttiorum 1; *Imagines Italicae*, p. 197 Interamnia Praetuttiorum 3; *Imagines Italicae*, p. 197 Interamnia Praetuttiorum 5; *Imagines Italicae*, p. 241 Superaequum 1; *Imagines Italicae*, p. 243 Superaequum 2; *Imagines Italicae*, p. 178 Urbs Salvia 1; *Imagines Italicae*, p. 183 Falerio 1; *Imagines Italicae*, p. 191 Asculum Picenum 1 en *Imagines Italicae*, p. 191 Asculum Picenum 2.

⁷² *Imagines Italicae*, p. 198 Interamnia Praetuttiorum 2; *Imagines Italicae*, p. 251 Interpromium 1; *Imagines Italicae*, p. 170 Cures 2; *Imagines Italicae*, p. 227 Aufinum 1; *Imagines Italicae*, p. 259 Interpromium B en *Imagines Italicae*, p. 257 Interpromium A.

⁷³ Welke teksten momenteel allemaal te vinden zijn in de databank is hier te vinden: *Trismegistos. Current Coverage*, (http://www.trismegistos.org/about_coverage.php). Geraadpleegd op 23 april 2015.

overgeleverd. Bij het Oskisch en het Etruskisch, waarvan meer inscripties bewaard zijn, zijn de verhoudingen vergelijkbaar. Drie procent van de Oskische en Etruskische inscripties zijn gespiegeld, dus net iets minder dan de acht procent van het Umbrisch bijvoorbeeld. Voor het Latijn en het Grieks is de verhouding echter anders. Voor het Latijn zijn slechts 97 van de 210974 inscripties gespiegeld,⁷⁴ wat ervoor zorgt dat zelfs een grafiek deze verhouding niet kan weergeven. Voor het Grieks geldt een gelijkaardige situatie: 42 op 98821 inscripties zijn gespiegeld.⁷⁵ Deze cijfers zijn echter vrij problematisch: aangezien ook zij uit *Trismegistos* komen, blijft het probleem dat hierboven is aangehaald gelden.⁷⁶ Niet alle inscripties staan in de databank, waardoor het totaal aantal niet representatief is. Ten tweede focust deze paper voornamelijk op het Italisch schiereiland, waardoor het beter zou zijn te vergelijken met het totaal aantal inscripties van het Italisch schiereiland zelf (waardoor het totaal aantal inscripties zeker voor Latijn en Grieks sterk zou dalen). Wanneer alleen de Latijnse en Griekse inscripties binnen Italië in beschouwing worden genomen, blijven de verhoudingen min of meer hetzelfde: van de Griekse inscripties is nu één procent gespiegeld, een procentuele benadering van het Latijnse spiegelschrift blijft op nul. Ook deze cijfers blijven enerzijds problematisch omwille van de hierbovenstaande reden,⁷⁷ maar anderzijds ook omdat in deze paper ter vergelijking een aantal inscripties zijn opgenomen van buiten het Italisch schiereiland. Wanneer het totale aantal gebaseerd is op de teksten van binnen het Italisch schiereiland, mogen deze teksten dus niet meegeteld worden, waardoor het aantal gespiegelde inscripties in het Latijn en Grieks ook weer zal dalen.

Omwille van heuristische problemen was het echter niet mogelijk alle tot nog toe gevonden inscripties te onderzoeken, zodat er ook niet geweten is of er eventueel andere Latijnse (of Griekse) inscripties van buiten het Italisch schiereiland gespiegeld waren. De cijfers die hier weergegeven worden, zijn dus sowieso twijfelachtig. Enerzijds is het totaal aantal inscripties niet representatief, omdat er misschien meer inscripties zijn die momenteel nog niet in de databank zijn opgenomen en die het totaal aantal opschriften zouden kunnen verhogen. Anderzijds, wanneer enkel het totaal aantal inscripties van het Italisch schiereiland genomen zou worden, zouden de spiegelschriftinscripties van buiten Italië achtergehouden moeten worden, omdat zij natuurlijk niet vergeleken kunnen worden met een totaal aantal

⁷⁴ Het totaal is gevonden via *Trismegistos*, (www.trismegistos.org) door in *Texts* te zoeken naar alle inscripties in de Latijnse taal. Geraadpleegd op 23 april 2015.

⁷⁵ Het totaal is gevonden via *Trismegistos*, (www.trismegistos.org) door in *Texts* te zoeken naar alle inscripties in de Griekse taal. Geraadpleegd op 23 april 2015.

⁷⁶ Binnen een bepaalde tijdspanne zal het totaal aantal ongetwijfeld verhoogd zijn.

⁷⁷ Momenteel zitten nog niet alle teksten in de databank.

inscripties uit een andere regio. Het zou echter jammer zijn die enkele inscripties van buiten Italië niet verder te onderzoeken, aangezien ook zij tot bepaalde conclusies kunnen leiden. De cijfers werden hier toch opgenomen omdat ze in elk geval aantonen dat het procentueel aantal gespiegelde inscripties sowieso vrij laag ligt. Buiten de Zuid-Piceense inscripties is er in geen geval een aantal spiegelschriftinscripties dat meer dan tien procent beslaat van het totaal aantal opschriften. Dit toont aan dat spiegelschrift geen alledaags fenomeen was en dat is in zekere zin belangrijk voor dit onderzoek.

Het is helaas niet altijd duidelijk of een inscriptie in spiegelschrift is geschreven of niet. De datering van de opschriften is daarbij in de meeste gevallen essentieel. Dit geldt ten eerste al voor de Griekse en Latijnse inscripties, die pas vanaf een bepaald moment een dextrograde schriftrichting gaan aannemen.⁷⁸ De inscripties die bijvoorbeeld vóór de zesde eeuw v.C. gedateerd kunnen worden, waren waarschijnlijk flexibel qua schrijfrichting en hadden soms een sinistrograde oriëntatie. Dit wil zeggen dat spiegelschrift in het Grieks en Latijn vóór pakweg 600 v.C. een ander uitzicht had dan na de vijfde eeuw v.C.⁷⁹ Ook voor een aantal andere schriften op het Italisch schiereiland geldt dit probleem: zeker vanaf de eerste eeuw v.C. sijpelde de invloed van het Latijn steeds meer door in de andere schriften, waardoor die waarschijnlijk ook van schriftrichting veranderden. In elk geval is het duidelijk dat in die periode vrij veel verwarring ontstond met betrekking tot de schriftrichting.

Dit kan misschien ook een reden zijn waarom de meeste spiegelschriftinscripties vóór het begin van onze jaartelling te dateren zijn. De meeste van de gespiegelde opschriften zijn vooral tussen de zesde en derde eeuw v.C. te dateren. Dit zijn ook de perioden waarin er op het Italisch schiereiland veel onderlinge beïnvloeding was tussen verschillende schriften en hun richtingen. Anderzijds hadden de meeste schriften in hun vroegste periode nog niet echt een vaste schriftorientatie. Het is dus logisch dat er in deze periode meer afwijkingen van de door ons gekende standaardrichting zijn. Daarnaast zijn een groot deel van de gespiegelde inscripties van op het Italisch schiereiland overwegend Etruskisch en dit schrift was natuurlijk vooral in zwang in de periode vóór de eerste eeuw v.C. Ook dit verklaart het grotere aantal inscripties van vóór de start van onze jaartelling. Na het begin van onze jaartelling zijn er voornamelijk uit de tweede en derde eeuw spiegelschriftinscripties gevonden. Deze opschriften zijn voornamelijk Latijns en het grote aantal gespiegelde inscripties is te vergelijken met het totaal aantal gevonden inscripties in die periode: door de “epigraphic

⁷⁸ Zie hoofdstuk één.

⁷⁹ Deze cesuur is vrij willekeurig, het is namelijk onzeker wanneer precies het Latijn en Grieks zich een vaste, dextrograde richting aanmaten.

boom” zijn er nu eenmaal meer Latijnse inscripties uit die periode dan bijvoorbeeld uit de eeuwen vóór Christus.

Het onderscheid tussen schrift en taal blijft ook hier belangrijk: een Oskische tekst kan met een (Oskisch-)Latijnse schrift weergegeven worden van links naar rechts, zonder dat het om spiegelschrift gaat. De standaardrichting van het Latijn is immers dextrograde. Op deze manier is het niet altijd makkelijk uit te maken wat de standaardrichting was van een bepaald schrift op een bepaald moment en daarbij moet ook telkens de vraag gesteld worden of er überhaupt wel een standaardrichting was. De kwestie of de mensen uit de oudheid effectief een welbepaalde richting als “normaal” beschouwden, is daarbij ook belangrijk.⁸⁰

Andere problemen die voorkomen zijn bijvoorbeeld onduidelijke letters. Zo is er een Dalmatische inscriptie waarop een teken is geïnscribeerd dat ofwel een <O> kan zijn, ofwel een gespiegelde <C>.⁸¹ Daarnaast is er een bron overgeleverd waarop eventueel een gespiegelde <N> zou kunnen staan (maar dit is te vaag om te zien)⁸² en een inscriptie waarbij een gespiegelde <Z> eventueel een normaal georiënteerde <S> kan zijn.⁸³ Omdat het hier ook om gevallen van niet-spiegelschrift zou kunnen gaan, worden deze inscripties in dit onderzoek niet besproken.

2.2 Verklaringen voor spiegelschrift

Het hoofddoel van deze thesis is te verklaren waarom bepaalde inscripties in spiegelschrift geschreven zijn en andere niet. Wat dreef mensen om spiegelschrift te schrijven? Deden ze het vaak bewust of juist onbewust? Dit onderdeel zet verschillende verklaringen uiteen en bespreekt hun plausibiliteit.

2.2.1 Afkortingen en ligaturen

In bepaalde inscripties waarbij letters of zinnen in spiegelschrift weergegeven worden, is de oorzaak van de omkering makkelijk te doorgronden. De spiegeling van de <C>, <F> of <P> is bijvoorbeeld een vrij voorkomend fenomeen. Deze spiegelingen zijn namelijk niet willekeurig, maar hebben een welbepaalde functie binnen de inscriptie. De Romeinen gebruikten de gespiegelde <C> vaak om een *centurio* of *centuria* aan te duiden, evenals de vrouwelijke vorm van de naam *Gaius* (*Gaia* dus).⁸⁴ Bijgevolg is een omgekeerde <F> of <P> ook gewoon het teken voor *filia* of *puella*. In principe wordt spiegeling in deze gevallen iets

⁸⁰ Dit zal in hoofdstuk 2.3 verder aan bod komen.

⁸¹ CIL III 9781, c.

⁸² CIL III 5604.

⁸³ AE 1984, 739.

⁸⁴ A.E. COOLEY, *The Cambridge Manual of Latin Epigraphy*, New York, 2012, p. 358 en Quint. Instit. 1,7, 28.

binair: het standaardteken wordt gebruikt voor de mannelijke vorm, terwijl het ongewone teken de vrouwelijke vorm aanduidt. Dit is natuurlijk niet altijd het geval: de <C> kan als iets binair gezien worden (<C> als afkorting voor *Gaius* en de omgekeerde <C> voor *Gaia*), maar werd ook gebruikt als afkorting voor woorden die niets met *Gaia* of *Gaius* te maken hadden, zoals *centurio*.

Behalve de <C>, <F> en <P> worden ook andere letters gespiegeld als afkortingen voor bepaalde woorden of namen. In één inscriptie wordt de letter <Q> gespiegeld, als afkorting van de tribe *Quirina*⁸⁵ en uit Dacia komen ook twee inscripties waarbij een gespiegelde <S> het woord *miliaria* symboliseert.⁸⁶ Zo zijn er dus verschillende letters die gespiegeld kunnen worden als representatie voor bepaalde woorden. Het is echter moeilijk aan te duiden wanneer een gespiegelde <C> dan juist *niet* symbool staat voor bijvoorbeeld *centurio*. Er zijn immers een aantal inscripties met een gedraaide <C>, waarbij het, omwille van hiaten in de tekst, niet duidelijk is of het gaat een *centurio*, een eeuw of een andere afkorting. De volgende tekst bevat zo'n omgekeerde <C>: “Q(uinti) I(---) C(---)”.⁸⁷ Hier is het dus niet mogelijk uit te maken of de <C> symbool staat voor *centurio* of niet, omdat er te weinig verdere informatie wordt gegeven.

Ook voor andere tekens is dit niet altijd gemakkelijk onderzoekbaar. De gespiegelde <D>⁸⁸ en <K>⁸⁹ werden misschien ook als symbool gebruikt, maar hier kan geen zekerheid over zijn. Misschien werden ze gewoon per ongeluk gespiegeld. Ook kan de gespiegelde <C> gewoon een foutje van de steenkapper zijn. Bij dit soort inscripties is het soms moeilijk te bepalen of het gaat om bewust of onbewust spiegelen. Een goed voorbeeld hiervoor is een Latijnse inscriptie uit Raetia, waarbij twee van de vijf <C>'s gespiegeld zijn:⁹⁰

“S(oli) I(nvicto) M(ithrae) DEDSIC / N CVMAED / TATVERIV / CCORAV /
ETRVSTIC / ETVIDA / S DAIIV / AT v(otum?) s(olvit?)”

“Aan de onoverwinnelijke zon en aan Mithras (???) heeft hij een votief opgedragen
(?).”

⁸⁵ ILAlg 2, 2605.

⁸⁶ AE 1979, 501 (c,2) en AE 1979, 501 (d,2).

⁸⁷ AE 2000, 1100. De laatste <C> is hierbij gespiegeld. Voor gelijkaardige voorbeelden, zie CIL 3, 10080; CIL 3, 5123; CIL 3, 15015 en AE 1998, 967.

⁸⁸ CIL 3, 12820.

⁸⁹ CIL 3, 4903.

⁹⁰ F. WAGNER ed., *Bericht Römisch-Germanische Kommission*, 37/38 (1956/57), 238, Nr. 87, Taf. 21, 87

Deze tekst is vrij moeilijk begrijpbaar, dus het is onmogelijk uit te sluiten dat de gespiegelde <C> in <DEDSIC> en in <ETRVSTIC> geen afkorting zijn, hoewel het ook niet duidelijk is waarvoor de omgekeerde <C>'s dan zouden moeten staan. Het is natuurlijk wel vreemd dat sommige <C>'s wel juist werden weergegeven. Misschien zijn de twee gespiegelde <C>'s daarom gewoon foutjes van de *scriptor*. De <A> wordt in deze inscriptie ook soms als een ondersteboven geschreven <V> weergegeven, zonder streepje. Dit kan er misschien ook op wijzen dat de maker van de inscriptie niet helemaal wist hoe hij zijn letters moest schrijven.

Een van de Etruskische teksten bevat volgens de *Rivista Epigrafia Etrusca* ook een gespiegelde <C>.⁹¹ Het is echter niet duidelijk wat hiermee bedoeld wordt: gaat het ook om een afkorting, of betreft het iets anders? Volgens Poultney zou een gespiegelde <C> in het Umbrisch gewoon het teken zijn voor palatalisatie van de gewone <C>, die uitgesproken werd als [k]. Twee inscripties bevatten zo'n gespiegelde <C>: in één daarvan moet het woord <FACIA> als /fasia/ uitgesproken worden.⁹² Of hetzelfde fenomeen geldt voor het Etruskisch is maar de vraag. De gespiegelde <C> in de Etruskische inscriptie is anderzijds ook maar vaag te onderscheiden. De uitgave spreekt van “la lettera isolata c in basso”.⁹³ Het feit dat de <C> “isolata” wordt genoemd, lijkt er volgens mij meer op te wijzen dat het niet bepaald een foutje is binnen een woord, maar dat het teken waarschijnlijk voor iets symbool stond. Dit is echter niet met zekerheid te zeggen.

Verder kunnen gespiegelde letters ook voorkomen in een ligatuur met een andere letter. Een goed voorbeeld is de volgende Latijnse inscriptie: “FM[...]”.⁹⁴ Hierbij is de <F> gespiegeld en vastgemaakt aan de <M>. Om deze ligatuur te vormen was het natuurlijk noodzakelijk de <F> te spiegelen, waardoor ook dit weer een geval is van bewust spiegelen. Zonder de letter <F> te draaien is het immers onmogelijk deze vast te maken aan de letter <M>. Hetzelfde zien we ook bijvoorbeeld bij twee andere Latijnse inscripties, waarbij de <E> een ligatuur vormt met een andere letter en daardoor ook gespiegeld moest worden.⁹⁵

Hoewel zowel ligaturen als afkortingen gespiegelde letters bevatten, worden ze hier toch niet uitgebreid besproken. De verklaring voor het voorkomen van spiegelschrift is immers duidelijk: er moet een onderscheid gemaakt worden met andere tekens die geen

⁹¹ REE 45, 17.

⁹² R.S. CONWAY ed., *The Italic Dialects. The records of Oscan, Umbrian and the Minor Dialects, including the Italic Glosses in ancient writers and the local and personal names of the dialectal areas*, I, Hildesheim, 1967, nr. 252 en J.W. POULTNEY, “Volscians and Umbrians”, *The American Journal of Philology*, 72 (1951), p. 115.

⁹³ REE 45,17.

⁹⁴ *Imagines Italicae*, p. 345 Anagnia 3.

⁹⁵ AE 1999, 1084 en CIL 13, 8267.

standaard afkortingen zijn, of er wordt gespiegeld omdat het maken van een ligatuur anders niet mogelijk is.

2.2.2 Stempels en munten⁹⁶

Een andere veelvoorkomende vorm van spiegelschrift is die met betrekking tot stempels en munten. Een stempel zou altijd in spiegelschrift moeten zijn om de inscriptie die gestempeld wordt op een juiste manier weer te geven. Bij munten geldt hetzelfde principe. Wanneer de maker van een stempel een fout maakt, zorgt dit ervoor dat het gestempeld opschrift (of bepaalde letters uit dat opschrift) omgekeerd wordt weergegeven. De meeste stempelvervaardigers lijken hun werk goed te hebben gedaan: slechts drieënzestig stempels bevatten een fout.⁹⁷ Deze gestempelde opschriften zijn voornamelijk Grieks, naast een aantal Latijnse, Oskische en enkele Etruskische inscripties. In het Umbrische, Zuid-Piceense of Sabellische schrift is geen enkel gestempeld opschrift (of stempel) in spiegelschrift geschreven. Gezien de kleine hoeveelheid gevonden inscripties in deze schriften, is het natuurlijk logisch dat er meer Latijnse of Griekse inscripties zijn gevonden. Dit zegt dus niets over de kwaliteit van bijvoorbeeld de Umbrische stempelmakers. De grote hoeveelheid Griekse inscripties is onder meer ook te verklaren door het feit dat een twintigtal inscripties van dezelfde stempel gevonden zijn. Eén foute Griekse stempel produceerde op die manier negentien gespiegelde inscripties.⁹⁸ Deze twintig gespiegelde inscripties kunnen daarom eigenlijk ook als één gerekend worden.

De meeste “foute” stempels (of foutief gestempelde inscripties) zijn gevonden tussen de vierde en de tweede eeuw v.C. Ligt dit aan het feit dat de techniek om stempels te maken verbeterde vanaf de eerste eeuw v.C.? Opvallend is wel dat er vrij weinig fouten werden gemaakt in de eerste eeuw v.C., maar er wel meer foutief gespiegelde stempels zijn in de eerste en de tweede eeuw n.C, wat waarschijnlijk ook te wijten is aan de “epigraphic boom”. Het hoge aantal inscripties uit de tweede eeuw v.C. is dan weer te wijten aan de negentien

⁹⁶ Bij stempels worden ook de in reliëf geïnscribeerde teksten opgenomen, aangezien zij volgens hetzelfde principe werken: een tekst wordt in spiegelschrift ingekerfd, zodat die aan de andere kant in de juiste richting naar voren komt.

⁹⁷ *Imagines Italicae*, p. 528 Cumae 24; AE 2000, 1100; *Imagines Italicae*, p. 1126 Bovianum 119 A; *Imagines Italicae*, p. 1503 Vibo 8 (1-3); *Imagines Italicae*, p. 1428 Potentia 42 (1-20); AE 1995, 1353 (h); *Imagines Italicae*, p. 1078 Bovianum 82; *Imagines Italicae*, p. 1431 Potentia 44 Type B (1); AE 1989, 558; AE 2007, 1083 (2); AE 1980, 8; AE 1995, 1293 (s); AE 1995, 1293 (h); AE 1995, 1293 (f); AE 1997, 1290 (a,1); AE 1996, 1313; AE 2008, 816 (b); AE 2007, 1156; AE 2007, 1056; AE 2008, 966; *Imagines Italicae*, p. 1311 Lucania or Brettii or Sicilia 2; CIE 10927; CIE 10009; REE 60, 20; CIE 10868; CIE 10775; CIE 10511; CIE 10512; CIE 10486; *Imagines Italicae*, p. 587 Philistelia 1 (1,b-c); *Imagines Italicae*, p. 489 Fenserni 1 (2); *Imagines Italicae*, p. 1292 Teanum Apulum 1 (3-4); *Imagines Italicae*, p. 860 Nola 1 (2); *Imagines Italicae*, p. 860 Nola 1 (5); *Imagines Italicae*, p. 860 Nola 1 (7); *Imagines Italicae*, p. 847 Irinthum 1 (1,a); *Imagines Italicae*, p. 1448 Saunitai 1; *Imagines Italicae*, p. 581, Allifae 1 (7) en G. AUBIN, *Gallia* 41, 1983, 313, fig. 18.

⁹⁸ *Imagines Italicae*, p. 1428 Potentia 42 (1-20).

inscripties die vervaardigd werden met dezelfde stempel, waardoor het totaal aantal spiegelscripties uit die periode steeg.

Intrinsiek aan stempels is dat ze uniek moeten zijn. Stempels zijn voornamelijk bedoeld om een bepaalde identiteit aan te duiden. Ze verwijzen daarom meestal naar de eigenaar of de maker van een bepaald object. Een naam inscriberen kan daarbij belangrijk zijn, maar de stempelvervaardiger moet er zich dus goed van bewust zijn dat de tekst op zijn stempel een negatief zal moeten zijn van wat hij eigenlijk wil inscriberen. Zo zijn er veertien stempels waarbij er sprake is van spiegelschrift juist omdat ze het gestempelde opschrift op een correcte manier zouden kunnen weergeven.⁹⁹ Ook dit zijn gevallen van spiegelschrift, maar dit spiegelschrift werd bewust aangebracht, omdat alleen op die manier het gestempeld opschrift juist kon zijn. De andere drieënzestig gevallen zouden voor het grootste deel aan nalatigheden of onwetendheid van de maker te wijten kunnen zijn. Veertien inscripties hebben immers maar één gespiegelde letter (of in één geval een aantal gespiegelde letters).¹⁰⁰ Hoogstwaarschijnlijk zijn dit gewoon foutjes van de maker. Het is opvallend dat de meeste letters waartegen fouten gemaakt worden de <S> en <N> zijn. Dit zijn ook de letters waar vandaag de dag de meeste beginnende schrijvers moeite mee hebben. Het is dus mogelijk dat dat ook in de oudheid reeds het geval was. In het volgende onderdeel zal hier meer uitleg over gegeven worden.

Volledig gespiegelde inscripties zijn misschien te wijten aan de onkunde van de maker, maar kunnen volgens Platt ook bewust aangebracht worden. Het verschijnen van spiegelschrift op een gestempeld opschrift haalt de band tussen stempel en gestempeld opschrift nog eens aan: het is nu duidelijk dat de inscriptie een afdruk is van de stempel. Volgens Platt benadrukt het spiegelschrift op het gestempeld opschrift dat de stempel eigenlijk het belangrijkste voorwerp van de twee is.¹⁰¹ De stempel is essentieel, de gestempelde voorwerpen zijn eigenlijk maar, om de woorden van Platt te gebruiken, haar

⁹⁹ *Imagines Italicae*, p. 1319 Lucania 2; *Imagines Italicae*, p. 1131 Saepinum 1 (1); *Imagines Italicae*, p. 1086 Bovianum 90; AE 1898, 19; AE 2003, 1288; AE 1983, 724; AE 2004, 1101; *Imagines Italicae*, p. 1131 Saepinum 1 (2); *Imagines Italicae*, p. 1006 Bovianum 14 (2); *Imagines Italicae*, p. 1300 Teanum Apulum 5; *Imagines Italicae*, p. 1259 Pallanum 5; *Imagines Italicae*, p. 1006 Bovianum 14 (1); *Imagines Italicae*, p. 940 Atina 3 en *Imagines Italicae*, p. 792 Pompei 113.

¹⁰⁰ AE 1995, 1293 (h); *Imagines Italicae*, p. 528 Cumae 24; AE 1995, 1353 (h); *Imagines Italicae*, p. 1078 Bovianum 82; AE 2007, 1083 (2); AE 1890, 8; AE 1995 1293 (s); AE 1995, 1293 (f); AE 2008, 816 (b); AE 2007, 1056; AE 2008, 966; *Imagines Italicae*, p. 587 Philistelia 1 (1,c); *Imagines Italicae*, p. 587 Philistelia 1 (1,b) en AE 2000, 1100.

¹⁰¹ Voor meer informatie over de functie van de stempel in de Grieks-Romeinse oudheid, zie V. PLATT, "Making an Impression: Replication and the Ontology of the Graeco-Roman Seal Stone", *Art History*, 29 (2006), p. 233-257.

“kinderen”,¹⁰² en dus van ondergeschikt belang. Het is daarom ook niet essentieel om de tekst per se in de juiste richting weer te geven. Dit lijkt vreemd, want het doel van een stempel is natuurlijk een gestempeld opschrift op de juiste manier weer te geven. Het merendeel van de opschriften bevat inderdaad een naam, maar het lijkt mij vrij nutteloos een tekst te stampen die misschien toch niemand zou kunnen lezen,¹⁰³ zeker wanneer het gaat om langer opschrift.¹⁰⁴ Anderzijds was volgens Platt vooral de aanwezigheid van de naam belangrijk. De richting waarin die staat (en andere details) is daarbij van ondergeschikt belang.¹⁰⁵ Dit is te vergelijken met de Demotische “quarry marks” gevonden in Deir el-Berscha, waarbij dezelfde naam ook verscheidene keren voorkomt, gespiegeld en niet-gespiegeld.¹⁰⁶ Ook hier primeerde het weergeven van de naam waarschijnlijk op de richting waarin dat gedaan werd. Toch lijkt, naar mijn mening, het gestempeld opschrift belangrijker te zijn, aangezien dit effectief gelezen moest worden. Weinig mensen zijn geïnteresseerd in de stempel zelf, zolang die maar op de juiste manier kan weergeven wat weergegeven moest worden.

Een aantal gespiegelde opschriften zullen dus gewoon foutjes zijn geweest die niet belangrijk genoeg waren om te verbeteren. Bepaalde stempelaars zullen niet voldoende gereflecteerd hebben over de schrijfrichting van hun stempel alvorens die te gebruiken. Maar aangezien hun (of andermans) naam, gespiegeld of niet, sowieso op de inscriptie verscheen, zullen ze het misschien niet de moeite waard hebben gevonden een nieuwe stempel te maken in de juiste richting.

2.2.3 Invloed van andere schriften

Het is goed mogelijk dat het spiegelschrift van één van de hierbovenstaande stempels¹⁰⁷ niet louter te wijten is aan het feit dat het om een stempel gaat, maar juist aan een vermenging tussen verschillende talen en schriften. Het gaat hier om de inscriptie met de volgende tekst: “TRBL FICE(T)”, wat “Trebellius heeft het gemaakt” betekent. Zoals in het vorige onderdeel ook is aangegeven, staat deze tekst op een stempel, wat in dit geval een logische verklaring zou kunnen zijn voor het feit dat de tekst in plaats van dextrograad sinistrograad werd opgetekend. De uitgave geeft echter een andere verklaring: “The direction of the script may

¹⁰² PLATT (2006), p. 243.

¹⁰³ Dan blijft de vraag natuurlijk: konden ze het lezen of niet? Volgens PLATT blijkbaar wel, aangezien de aanwezigheid van de naam voldoende was, ongeacht de richting.

¹⁰⁴ Zoals bijvoorbeeld AE 1898, 19.

¹⁰⁵ PLATT (2006), p. 243-244.

¹⁰⁶ Voor meer informatie, zie M. DEPAUW, “A ‘verlan’ scribe in Deir el-Berscha: some Demotic inscriptions on quarry ceilings”, *The Journal of Egyptian Archaeology*, 94 (2008), p. 293-295.

¹⁰⁷ *Imagines Italicae*, p. 1319 Lucania 2.

be accidental; but *trbl* = Trebellius is a characteristically Oscan form of abbreviation”.¹⁰⁸ Het is dus mogelijk dat de stempelmaker van Oskische afkomst was en vergat dat het Latijn een andere schriftrichting gebruikte (of bewust zijn eigen schriftrichting gebruikte).

Het Italisch schiereiland was uitgesproken multilinguaal en tweetaligheid was vrij frequent.¹⁰⁹ Door de nabijheid van de Sabellische talen met het Latijn, zijn er natuurlijk veel wederzijdse invloeden geweest. Zeker vanaf de vierde eeuw v.C. beïnvloedde het Latijn vrij sterk deze talen en die invloed is onder meer te merken in de woordenschat, grammatica en het schrift.¹¹⁰ Daarnaast zijn er ook talrijke voorbeelden te vinden van allografische teksten: opschriften in een bepaalde taal, geschreven in het schrift van een andere taal. Het is immers zo dat tweetalige mensen soms maar één schrift onder de knie hebben en dat gebruiken om twee verschillende talen neer te schrijven. In sommige gevallen kunnen ze ook bewust een ander, niet-standaard schrift voor een bepaalde taal gebruiken.¹¹¹ Iemand die Oskisch en Latijn sprak, kende misschien enkel het Oskische schrift en schreef daarom ook Latijnse teksten met het Oskische schrift. In zo’n geval is er eigenlijk geen sprake van spiegelschrift, aangezien een Latijnse tekst in het Oskisch schrift meestal de standaard sinistrograde oriëntatie van het Oskisch volgt, net zoals een Nederlandse tekst in het Arabische schrift ook van rechts naar links geschreven zou worden, ongeacht de schriftrichting van het Nederlandse orthografisch systeem.

Bij bepaalde inscripties is de invloed van een ander schrift heel duidelijk. Het gaat voornamelijk om een groot aantal opschriften in de Etruskische taal die in een Latijns alfabet werden neergeschreven.¹¹² De manier waarop bepaalde letters worden weergegeven volgt immers volledig het Latijnse schriftsysteem: de <R> staat (in plaats van de <D> of <P>) symbool voor /r/, de <P> symboliseert hier ook gewoon /p/. Op die manier verandert de schrijfrichting (die bij het Etruskisch sinistrograde is) naar een dextrograde oriëntatie. Eigenlijk gaat het in deze gevallen dus gewoon om Etruskische opschriften die getranslitereerd werden naar het Latijnse alfabet en is dit dus geen echt spiegelschrift, aangezien de juiste schriftrichting voor het gebruikte alfabet werd gehanteerd.

¹⁰⁸ M.H. CRAWFORD e.a. ed., *Imagines Italicae. A Corpus of Italic Inscriptions*, 3, Londen, 2011, p. 1319.

¹⁰⁹ ADAMS (2003), p. 15-18; C.D. BUCK, *A Grammar of Oscan and Umbrian. With a Collection of Inscriptions and a Glossary*, Darmstadt, 1979, p. 1-7; E. PULGRAM, *Italic, Latin, Italian. 600 B.C. to A.D. 1260. Texts and commentaries*, Heidelberg, 1978, p. 79 en CLACKSON en HORROCKS (2007), p. 38-43. Voor meer informatie over bilinguïsme i.v.m. het Latijn, zie ADAMS (2003).

¹¹⁰ G. MEISER, “Oskisch-Umbrisch”, *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike* (16 dln), 9, p. 87.

¹¹¹ ADAMS (2003), p. 40-41.

¹¹² CIE 4767; CIE 4768; CIE 4769; CIE 4770; CIE 4771; CIE 4772; CIE 4773; CIE 4774; CIE 4775; CIE 4776; CIE 4777; CIE 4778; CIE 4779; CIE 4780; CIE 4783; CIE 4784; CIE 4785; CIE 4786 en CIE 4788.

Daarnaast worden in sommige inscripties ook een aantal standaardformuleringen van het Latijn gecombineerd met standaardformuleringen uit het Etruskisch. De weergave van de naam krijgt immers de Etruskische toevoeging van de moedersnaam, maar ook de Latijnse toevoeging van de vadersnaam plus “F(ILIUS)”. Dit wijst duidelijk op een invloed vanuit het Latijn. Een tweetal inscripties in Etruskisch schrift geeft zelfs een Latijnse naam weer. Eén opschrift bevat de naam “Appius”.¹¹³ Deze naam is in het Etruskisch opgeschreven van links naar rechts (“**ANN V2**”), met uitzondering van de <S> (zie bijlage vijf). Het is hier niet echt duidelijk of het effectief gaat om het Etruskisch schrift of gewoon archaïsch Latijn. Misschien is deze inscriptie een transliteratie van het Latijn in het Etruskisch schrift, waarbij de schriftrichting dezelfde bleef als in het Latijn, met uitzondering van de <S>.¹¹⁴ Opvallend is dat enkel de drie eerste letters een Etruskisch karakter hebben, de laatste drie lijken vrij Latijns te zijn. Ook in dat geval is er sprake van spiegelschrift, te zien in de verdraaide <S>. Dit opschrift bevat dus een combinatie van twee verschillende schriften, wat overduidelijk voor verwarring omtrent de schriftorientatie heeft gezorgd. In dit geval wordt spiegelschrift duidelijk veroorzaakt door bilinguïsme, of eerder “biscryptisme”. Een tweede Etruskische inscriptie gaat als volgt: “**L: CYTYM**” (/L: CUTUŠ/).¹¹⁵ Deze naam toont treffende gelijkenissen met Latijnse namen als “Cutius” of zelfs gewoon “Cutus”. Dit geval is ongetwijfeld ook gewoon een transliteratie van het Latijn in het Etruskisch. Misschien werd dit opschrift geïnscribeerd door iemand met een Romeinse naam die Etruskisch schreef, maar door een invloed van het Latijn toch van schriftrichting veranderde. Ook een Oskische inscriptie met de naam “**L. PAOVIVS**” bevat de typisch Latijnse afkorting voor de naam Lucius.¹¹⁶ Het spiegelschrift in deze inscriptie is zo ook te verklaren door Latijnse invloed, zeker aangezien de tekst gedateerd wordt in de tweede eeuw v.C., wanneer de invloed van het Latijn al aanzienlijk was.

In twee gevallen is de verwarring over het gebruikte schrift zo groot dat er niet alleen wordt getwijfeld tussen twee verschillende schriften, maar ook tussen twee talen. De eerste geïnscribeerde tekst is <**SEDYDI ESI**>, gelezen als /serturiesi/ in het Etruskisch, maar de meent dat het Latijnse <SE(I) D(I)UDIESI> ook mogelijk is.¹¹⁷ Het tweede opschrift is Etruskisch volgens Rix, maar het *Corpus Inscriptionum Etruscarum* spreekt hem daarin

¹¹³ REE 41, 159.

¹¹⁴ Waarom dit juist de <S> is, zal in het volgende onderdeel (2.2.4 Moeilijkheden bij het schrijven) uitgebreider besproken worden.

¹¹⁵ SE 19, 333.

¹¹⁶ *Imagines Italicae*, p. 571 Teanum Sidicinum 33.

¹¹⁷ CIE 10151.

tegen. De originele tekst werd niet weergegeven, maar in vergelijking met onder andere *CIE 10733* en *CIE 10900* zouden de letters er als volgt moeten uitzien: <L¹¹⁸AN>. Volgens het *CIE*, dat Fabretti navolgt, zou het gaan om een Latijnse inscriptie met de tekst /lapi/, een normaal Latijns woord. Indien Fabretti het bij het rechte eind heeft, gaat het in dit geval natuurlijk niet om spiegelschrift.¹¹⁸ Het lijkt waarschijnlijker dat het hier om Latijns schrift gaat, aangezien Fabretti de steen effectief bekeken heeft, terwijl Rix dat niet heeft gedaan. Het is misschien ook beter geen abnormale vorm van schrift (namelijk spiegelschrift) te veronderstellen wanneer een normale vorm even goed mogelijk is.

Niet alleen tussen het Latijn en het Etruskisch is er sprake van schriftvermenging. Drie sinistrograde Griekse inscripties stammen volgens de uitgave van *Imagines Italicae* misschien uit een plaats waar ook het Oskische alfabet gebruikt werd. Opvallend is in elk geval dat in twee van de drie inscripties voor de /f/ het teken <S> wordt gebruikt, wat geenszins gebruikelijk is voor het Griekse schrift.¹¹⁹ De <S> lijkt echter op het teken <8>, dat in het Oskisch, Etruskisch en Umbrisch de /f/ symboliseert.¹²⁰ De derde inscriptie heeft een “four-barred sigma” en volgt dus ook niet de gewoonlijke, Griekse schrijfwijze.¹²¹ De *scriptor* kende dus mogelijk andere sinistrograde schriften waarvan hij de richting gebruikte voor Griekse opschriften en dit is vrij waarschijnlijk als de inscripties uit een gebied komen waar ook Oskisch werd gebruikt.

Hetzelfde fenomeen, waarbij er duidelijk sprake is van vermenging van twee (of meerdere) schriften, is nog in vele andere opschriften te vinden. Zo is de Romeinse invloed in een Etruskische inscriptie duidelijk aan de vorm van de letter <A>, die eerder Latijn lijkt.¹²² Deze inscriptie is ook van links naar rechts te lezen, net zoals de latere Romeinse inscripties. Iets gelijkaardig is te zien in een Latijnse tekst (<L M ANPU(?)>), waarbij de <P> een Umbrische <Y> (/t/) zou kunnen zijn, volgens de uitgave.¹²³ Aangezien de inscriptie ook gevonden werd in Umbria, lijkt dit plausibel. In dit geval zou de *scriptor* een Umbriër kunnen zijn die het Latijnse schrift hanteerde schreef. De invloed van een ander schrift lijkt vrij logisch te zijn, zeker omdat onder meer de letter <L> en de letter <A> ook op een vrij Umbrische manier geschreven zijn. Het is eventueel ook mogelijk dat deze letters zijn

¹¹⁸ CII 296 ter, c; CIE 11443; Rix, *Etruskische Texte*, AV 2.16.

¹¹⁹ *Imagines Italicae*, p. 1312 Lucania or Brettii or Sicilia 3 en *Imagines Italicae*, p. 1317 Lucania 1.

¹²⁰ HAARMANN (1990), p. 453.

¹²¹ *Imagines Italicae*, p. 1448 Saunitai 1.

¹²² SE 5, 410.

¹²³ *Imagines Italicae*, p. 100 Tadinum 4.

geschreven in een archaïsche vorm van het Latijn, maar aangezien de inscriptie al rond 200 v.C. te dateren is, lijkt dit onwaarschijnlijk.

De invloed vanuit andere talen is natuurlijk het duidelijkst in tweetalige inscripties. Ook zo'n inscripties bevatten soms spiegelschrift. Een Etruskisch-Latijns opschrift bevat in zijn eerste regel (die Etruskisch is) de lettergreep <𐌠> (/ar/) die van links naar rechts geschreven is. De tweede regel werd in het Latijn geschreven. De spiegeling van de eerste regel is misschien te wijten aan het gebruik van twee verschillende schriften in één inscriptie.¹²⁴ Misschien was de *scriptor* Latijns geschoold en vergiste hij zich in de schrijfrichtingen wanneer hij het Etruskische schrift gebruikte. Een andere Etruskische inscriptie die van links naar rechts gaat, zou volgens de uitgave ook gespiegeld zijn door Romeinse invloed.¹²⁵ CIE 1729 is een derde Etruskisch-Latijnse inscriptie, waarbij de <𐌠> in de Etruskische tekst op de tweede regel gespiegeld is. Dit kan veroorzaakt zijn door het gebruik van het Latijn op de eerste regel, waardoor de *scriptor* de twee schrijfrichtingen misschien begon te verwarren, maar de gespiegelde <𐌠> is een veelvoorkomend fenomeen in Etruskische teksten en wordt verderop nog besproken.¹²⁶

Een heel mooi voorbeeld van vermenging tussen schriften zijn bepaalde munten uit Campania.¹²⁷ De munten zijn opgesteld in verschillende schriften (Etruskisch, Oskisch en Grieks) en variëren ook in schrijfrichting. Eén munt combineert twee schriften (Oskisch en Grieks) en een Etruskische ethnische vorm, waardoor deze inscriptie een smeltkroes is van de drie talen. Het gebruik van verschillende soorten schriften heeft waarschijnlijk tot verwarring met betrekking tot de schrijfrichting geleid. Alle munten horen duidelijk bij elkaar, want ze dragen een gelijkaardige tekst. De Griekse munten werden in de juiste richting geïnscribeerd van links naar rechts, maar de twee Etruskische zijn zowel sinistrograde als dextrograde geschreven. De Etruskische tekst die van rechts naar links geschreven werd, bevat daarbovenop ook een gespiegelde <𐌠> (/r/) en een <𐌠> die op z'n kop staat. De samenkomst van de verschillende talen zorgde dus overduidelijk voor verwarring met betrekking tot schrijfrichting.

Ter vergelijking zijn er ook gevallen van schriftvermenging buiten het Italische schiereiland. Deze inscripties zijn voornamelijk te vinden in Egypte, een smeltkroes van

¹²⁴ CIE 3023.

¹²⁵ CIE 850.

¹²⁶ Zie hoofdstuk 2.2.8.

¹²⁷ *Imagines Italicae*, p. 858 Huriertes 1 Coinage.

verschillende talen en schriften. Er zijn dan ook een aantal inscripties in spiegelschrift waarbij een combinatie van verschillende schriften werd gebruikt.¹²⁸ Zo heeft een Demotische inscriptie ook een Grieks woord in haar tekst (“Πετεῶρ”), waardoor ook hier sprake is van een combinatie van twee schriften.¹²⁹ Deze <Πετεῶρ> werd dan ook gespiegeld. Interessant is hier ook het Koptisch, dat de Egyptische taal weergeeft met een Grieks schrift. Door contacten tussen de Griekse en de Egyptische taal trad er uiteindelijk een vermenging op dat resulteerde in een nieuwe taal met een nieuw schrift: het Koptisch. Het is heel opmerkelijk dat vanaf de intrede van het Koptisch de standaard schrijfrichting in Egypte ook van links naar rechts werd, ongetwijfeld door invloed van het Grieks.¹³⁰

De vermenging van talen en schriften is een goede verklaring voor spiegelschrift. Conway beaamt dat bepaalde talen andere beïnvloedden en op die manier een invloed konden hebben op de schrijfrichting.¹³¹ Hij haalt daarbij wel een minder goed voorbeeld aan: een Oskische inscriptie die van links naar rechts werd geschreven onder invloed van het Grieks, maar waarbij de letters ook in het Grieks werden geschreven. In dit opzicht werd het schrift niet gespiegeld, want een dextrograde richting is correct voor het Griekse schrift. Maar zoals hierboven aangetoond is, zijn er meerdere voorbeelden van contacten tussen schriften en talen op het Italiaans schiereiland die spiegelschrift veroorzaakten.

De datering van de inscripties is hierbij van enig belang. Door de opkomende invloed van het Latijn is het logisch dat latere inscripties een grotere vermenging qua taal en schrift kennen. Dit is onder andere duidelijk te zien in de Etruskisch-Latijnse inscriptie *CIE 3023*, een opschrift dat in de eerste eeuw v.C. te dateren is. Op dat moment is de invloed van het Latijn sterk toegenomen en daarom is het logisch dat deze inscriptie tweetalig is. Twee sinistrograde, Latijnse inscripties met (mogelijke) invloed vanuit het Oskisch en het Umbrisch worden rond de tweede eeuw v.C. gedateerd, wanneer contact tussen deze talen en het Latijn groter werd.¹³² Een dextrograde Oskische inscriptie uit de tweede eeuw v.C. is waarschijnlijk ook als dusdanig te verklaren.¹³³ De inscripties *CIE 4767-4784* zijn niet gedateerd, maar het is te veronderstellen dat zij in de tweede of eerste eeuw v.C. te plaatsen zijn. Deze Etruskische inscripties zijn immers zozeer beïnvloed door het Latijn dat in sommige gevallen het

¹²⁸ Onder meer SB 12, 11041 (= P. Tebt. 2, 586); I. Philae 2, 284 en Graff. Dodec. Philae 321.

¹²⁹ I. Philae 2, 284.

¹³⁰ B. LAYTON, *A Coptic Grammar With Chrestomathy and Glossary. Sahidic Dialect* (Porta Linguarum Orientalium, 20), Wiesbaden, 2000, p. 1-4.

¹³¹ CONWAY (1967), p. 53.

¹³² *Imagines Italicae*, p. 1319 Lucania 2 en *Imagines Italicae*, p. 100 Tadinum 4.

¹³³ *Imagines Italicae*, p. 571 Teanum Sidicinum 33.

gebruikte schrift waarschijnlijk ook gewoon Latijn was.¹³⁴ Zonder de sporadische Etruskische letters en een aantal sinistrograde inscripties die in de nabijheid werden gevonden, zou het zelfs onmogelijk zijn te stellen dat deze inscripties in het Etruskisch geschreven werden. De invloed van het Latijn is vooral groot vanaf de tweede en zeker de eerste eeuw v.C., vandaar dat deze inscripties waarschijnlijk ook in die periode te dateren zijn. Voor *SE 19,333* is de datum even onzeker, maar ook hier is de inscriptie waarschijnlijk te dateren is rond de eerste eeuw v.C., wanneer interferentie tussen Latijn en Etruskisch het meest logisch lijkt. De andere hierboven staande inscripties zijn echter te dateren rond de vierde of derde eeuw v.C. Toch is ook in die periode vermenging tussen het Latijn en de andere schriften op het Italiaans schiereiland zeker mogelijk. Meer nog, de oudere inscripties bevatten in de meeste gevallen ook echt spiegelschrift, terwijl het bij de inscripties uit de eerste eeuw v.C. niet altijd duidelijk is om welk schrift het gaat, waardoor het ook moeilijk wordt vast te stellen of zij wel of niet in spiegelschrift zijn geschreven.

2.2.4 Moeilijkheden bij het schrijven

Dit onderdeel hangt in zekere zin samen met het vorige. Wanneer iemand met een andere taal in contact komt en die taal leert schrijven, treden er vanzelfsprekend fouten op. Meestal zijn foutjes (omkeringen van bepaalde letters bijvoorbeeld) de manier bij uitstek om bij een inscriptie te ontdekken of het gaat om een beïnvloeding vanuit een ander schrift. Toch is er soms een andere verklaring. Een Etruskisch opschrift uit de zesde eeuw dat (tegen de gewoonte in) van links naar rechts geschreven werd, heeft toch twee letters die in de juiste richting geschreven werden (<C> en <V>).¹³⁵ Dit zou kunnen wijzen op een beïnvloeding vanuit het Latijn, waarbij bepaalde letters toch in de voor Etrusken juiste richting bleven staan (de <N> of <V> is bijvoorbeeld moeilijker om te spiegelen van zodra er een bepaalde richting is aangeleerd).¹³⁶ Beïnvloeding vanuit het Latijn lijkt mij echter niet heel waarschijnlijk, aangezien de inscriptie in de zesde eeuw v.C. gedateerd wordt en de invloed van het Latijn dus nog niet erg groot kan zijn geweest. Ook hier is de datering van de inscriptie dus weer van belang: waarschijnlijk had het Etruskisch op het moment dat de inscriptie geschreven werd nog geen vaststaande schriftrichting en verklaart dit de spiegeling.¹³⁷

¹³⁴ Bijvoorbeeld bij CIE 4780.

¹³⁵ REE 56, 77.

¹³⁶ Hierover wordt verder in dit hoofdstuk meer uitleg gegeven.

¹³⁷ Deze verklaring komt in een ander onderdeel uitgebreider aan bod (zie hoofdstuk 2.2.11).

Een gelijkaardig voorbeeld is te vinden in een Latijnse inscriptie uit Anagnia (Latium).¹³⁸ Dit opschrift, dat te dateren is rond de vijfde eeuw v.C., werd geschreven van rechts naar links, maar bevat toch verschillende fouten gemaakt tegen de richting. Zo is de eerste <D> bijvoorbeeld wel van links naar rechts geschreven en werden de <N> en <M> ondersteboven afgebeeld (zie bijlage zes). Deze inscriptie toont duidelijk dat de schrijver moeilijkheden ondervond bij het vormen van zijn letters. De meest prangende vraag is natuurlijk waarom dat zo was. De eenvoudigste verklaring is dat de *scriptor* gewoon was een ander schrift te gebruiken en hier een nieuw schrift aanleerde. In dat opzicht zou deze inscriptie beter in het vorige onderdeel hebben gepast. De vraag is echter: in welke taal schreef hij dan oorspronkelijk (met andere woorden: vanuit welke taal komt de beïnvloeding)? In dit geval zijn er verschillende opties. Misschien was de schrijver Oskisch en probeerde hij Latijn te schrijven, waarbij hij de Oskische schrijfrichting behield. Maar waarom schreef hij één letter (<D>) dan wel in een dextrograde richting? Of was hij Romeins en wilde hij bijvoorbeeld Etruskisch leren, waardoor hij de Etruskische schriftoriëntatie gebruikte op een paar uitzonderingen na? Dit is natuurlijk mogelijk: sommige letters lijken wel Etruskisch, maar zeker niet allemaal. Daarnaast verklaart dit niet waarom de <M> bijvoorbeeld ondersteboven werd geschreven. Dit geval is dus niet helemaal te verklaren door de invloed een andere taal. Een alternatieve verklaring is dat het hier gaat om iemand die nog niet goed kon schrijven en ook geen besef had van de schrijfrichting waarin hij moest schrijven. Dit zou bijvoorbeeld de ook de foutjes verklaren die in de tekst voorkomen (bijvoorbeeld de omgekeerde <M> en <N> en de <S> die eerst een <I> was). Het is wel zo dat de overige letters niet echt onhandig geschreven zijn en het lijkt er wel op dat de schrijver wist waar hij mee bezig was.

Hoewel de *Imagines Italicae* deze inscriptie aanduidt als Latijn, kan die volgens mij ook in een ander schrift geschreven zijn. De symbolen voor /h/ (<𐌆>) en /v/ (een hoekige <C>) zijn duidelijk eerder Sabellisch dan Latijns. In het geval dat de inscriptie toch Oskisch is (om maar een voorbeeld te noemen), gaat het natuurlijk helemaal niet om spiegelschrift. De enige vorm van spiegelschrift zou dan de eerste <D> zijn en dit is misschien gewoon een dom foutje. Zelfs in het geval dat het niet gaat om een Sabellisch schrift, zorgt de vroege datering van de inscriptie ervoor dat gesteld kan worden dat het Latijn op dat moment nog geen vaste schriftrichting had en dus ook van rechts naar links geschreven kon worden.¹³⁹ Een laatste mogelijkheid is dat de schrijver moeite had met richtingsoriëntatie op een rond voorwerp. Dit

¹³⁸ *Imagines Italicae*, p. 355 Anagnia 13.

¹³⁹ Voor verdere informatie, zie hoofdstuk 2.2.11 en hoofdstuk 3.

zou zeker de ondersteboven gedraaide letters verklaren, maar hierover zal meer verteld worden in een volgend onderdeel.¹⁴⁰

Nog talrijke andere inscripties maken fouten tegen de richting. Meestal gaat het om één letter die fout geschreven werd, soms om twee of drie. Belangrijk is in elk geval dat het hier niet gaat om volledig gespiegelde inscripties. De meeste *scriptores* hadden wel enig besef van wat de juiste richting hoorde te zijn, maar waren nog niet genoeg geoefend (of maakten vergissingen), waardoor sommige letters in spiegelschrift werden geschreven. Een voorbeeld hiervan werd al vermeld in hoofdstuk 2.2.1, waar twee gespiegelde <C>'s waarschijnlijk ook vergissingen waren van de maker. In een klein aantal gevallen is het duidelijk dat de maker van het opschrift moeilijkheden had met schrijven. Eén didrachme bevat zodanig veel fouten dat het niet eens echt duidelijk is in welke richting de auteur poogde te schrijven.¹⁴¹ De uitgave zegt: “The whole legend is sometimes right to left, and individual letters are sometimes either reversed or upside down”.¹⁴² Deze *scriptor* had duidelijk moeite met schrijven in een bepaalde richting, wat kan verklaren waarom bepaalde letters of woorden in tegengestelde zin werden geschreven. Ook hier is het wel belangrijk in het oog te houden dat de spiegelingen veroorzaakt kunnen zijn door de manier waarop munten vervaardigd worden. Net zoals bij stempels worden de patrijs in de matrijs geslagen. In het geval dat de tekst op de patrijs niet gespiegeld is, zal de tekst in de matrijs wel gespiegeld zijn. Het blijft echter wel een feit dat zelfs in dit geval nog verschillende foutjes werden gemaakt, wat bewijst dat de maker niet echt goed wist welke richting hij moest aannemen.

Dan zijn er drie inscripties uit Numidië die ook problemen vertonen bij het schrijven in het Latijn. Twee van deze inscripties hebben een gespiegelde <R>, waarnaast de *scriptor* ook veel moeite bleek te hebben met het schrijven van de <N>.¹⁴³ De derde inscriptie bevat een aantal problemen: de eerste, tweede en vierde regel zijn van rechts naar links geschreven en de derde regel wordt van rechts naar links gelezen, maar de letters staan daarbij wel van links naar rechts.¹⁴⁴ De tweede regel bevat daarbovenop nog een gespiegelde <G> of <Q>. Voor een Latijns opschrift is dit natuurlijk vreemd. De schrijfrichting van rechts naar links is misschien te verklaren door invloed van een andere schrift, met name het oude Numidische

¹⁴⁰ Zie hoofdstuk 2.2.9.

¹⁴¹ *Imagines Italicae*, p. 490 Cumae 1 Coinage.

¹⁴² CRAWFORD, *Imagines Italicae*, 1, p. 490.

¹⁴³ *ILAlg* 2, 2286 en *ILAlg* 2, 2889.

¹⁴⁴ *ILAlg* 2.1, 3376.

schrift dat sinistrograde werd geschreven.¹⁴⁵ Het opschrift kan dus vervaardigd zijn door iemand die misschien wel het Numidische schrift onder de knie had, maar nog niet het Latijnse. De moeilijkheden die hij had bij het schrijven van Latijnse schrift komen duidelijk in het opschrift naar boven (onder meer ook in een nogal schuine en onhandig geschreven <N>).

Het is logisch dat de meeste fouten voorkomen buiten het Italisch schiereiland, met name in provincies waar het Latijn misschien minder goed gekend was. Een inscriptie uit Moesia Inferior vertoont bijvoorbeeld ook een aantal kleine schrijffoutjes.¹⁴⁶ Het woord “vixit” wordt daar op een nogal onconventionele manier als “vicsit” geschreven en daarnaast is de eerste <D> van het opschrift ook gespiegeld. De manier waarop “vixit” geschreven wordt, kan wijzen op een minder goede kennis van het geschreven Latijn en kan in die zin misschien verklaren dat de eerste <D> ook gespiegeld werd. Anderzijds is de schrijfwijze “vicsit” waarschijnlijk gewoon een invloed is van het gesproken Latijn in Moesia en misschien helemaal niet zo uitzonderlijk.¹⁴⁷ Daarnaast werd de <D> in Moesia waarschijnlijk op dezelfde manier weergegeven als in het Latijn en het Grieks: dextrograde en dus niet sinistrograde. Het is dan onlogisch te veronderstellen dat de *scriptor* in spiegelschrift ging schrijven door een beïnvloeding van het plaatselijk dialect. De omkering van deze letter moet dan waarschijnlijk ook op een andere manier verklaard worden.

Een gespiegelde <D> of <D> komt vijftien keer voor.¹⁴⁸ Twee van die inscripties zijn Oskisch en het teken <D> staat daar natuurlijk niet voor een /d/, maar voor een /r/. Op die Oskische inscripties na, komen al deze inscripties van buiten Italië en zijn ze later te dateren dan de tweede eeuw n.C. Waarom werd nu specifiek de <D> omgedraaid? Werd die letter makkelijker gespiegeld dan andere vormen? Was het een tijdsgebonden fenomeen, aangezien het om vrij jonge inscripties gaat?

Er zijn een aantal opvallende gevallen waarbij de <D> in het woord “domine”, “dei” of “dis (manibus)” gespiegeld wordt.¹⁴⁹ De spiegeling van de eerste letter van een (goden)naam zorgt er misschien voor dat de macht van die welbepaalde god(en) vergroot wordt. In elk geval geeft het het woord een opvallend karakter: deze (goden)namen springen

¹⁴⁵ H.G. HORN en C.B. RÜGER, *Die Numider. Reiter und Könige nördlich der Sahara*, Bonn, 1979, p. 91-93.

¹⁴⁶ CIL 3, 14214 (14).

¹⁴⁷ Zoals dat ook het geval was in Britannia: zie C.J. MANN, “Spoken Latin in Britain as Evidenced in the Inscriptions”, *Britannia*, 2 (1971), p. 218-224.

¹⁴⁸ CIL 3, 12820; ILJug 2703; CIL 3, 3107; AE 1902, 20; AE 1962, 79; CIL 13, 11747 (a); CIL 3, 7903; CIL 3, 2214; IALg 1, 3666; IMS 1, 83; AE 2003, 1504; CIL 3 14214 (14); *Imagines Italicae*, p. 355 Anagnia 13; *Imagines Italicae*, p. 1075 Bovianum 78 en *Imagines Italicae*, p. 1075 Bovianum 79.

¹⁴⁹ ILJug 2703; CIL 3, 3107; CIL 3, 2214; IALg 1, 3666; CIL 3, 14214 (14) en IMS 1, 83.

als het ware uit de tekst dankzij hun gespiegelde eerste letter. Het magisch aspect van spiegelingen komt in een later hoofdstuk nog verder aan bod.¹⁵⁰ In de andere gevallen, wanneer de <D> gespiegeld werd in een persoonsnaam¹⁵¹ of in andere woorden,¹⁵² draagt de spiegeling misschien bij aan de esthetiek van het opschrift (zie bijlage zeven en acht).¹⁵³

Andere veelvoorkomende spiegelingen zijn de omkering van de letter <N> of <𐌺>¹⁵⁴ en <S> of <𐌱>.¹⁵⁵ Dit is te vergelijken met het aanleren van het alfabet vandaag de dag: jonge schrijvers maken ook voornamelijk fouten tegen schrijfrichting de letters <N>, <S> en <R>.¹⁵⁶ De <R> wordt in de oudheid maar sporadisch gespiegeld en werd hierboven al vermeld.¹⁵⁷ In deze context past ook een Griekse inscriptie waarbij de <P> (/r/) werd gespiegeld. Deze letterspiegeling is waarschijnlijk te wijten aan een vergissing van de maker. De <𐌺> werd driemaal gespiegeld: ten eerste in een Etruskische inscriptie (“𐌹 𐌱𐌹𐌹”) die links naar rechts leest, maar waarvan de Etruskische <𐌺> eigenlijk als enige letter dextrograad is (de <𐌱> staat bijvoorbeeld wel sinistrograde geschreven).¹⁵⁸ De andere letters (<𐌻>, <𐌹> en <𐌺>) zijn in principe niet spiegelbaar. In de twee andere, Oskische, inscripties werd de <𐌺> in alle woorden gespiegeld.¹⁵⁹ Dit kan er op wijzen dat de *scriptor* de <𐌺> misschien fout had leren schrijven, want verder werden vrijwel alle andere letters juist gevormd. Anderzijds had de letter <𐌺> op dat moment (in de tweede en eerste eeuw v.C.) misschien geen standaardoriëntatie meer. De <M> uit het Latijnse alfabet is immers onmogelijk te spiegelen. Misschien dat de /m/ in het Oskisch deze flexibele letteroriëntatie vanuit het Latijn overnam. Deze hypothese is natuurlijk moeilijk te bewijzen en niet volledig plausibel, aangezien het verschil tussen <𐌺> en de gespiegelde <𐌺> wel degelijk significant is. Een laatste belangrijk gegeven is dat de <𐌺> in deze inscripties gespiegeld werd een magische context. Beide

¹⁵⁰ Zie hoofdstuk 2.2.6.

¹⁵¹ ILaig 1, 3666; CIL 13, 11747 (a) en AE 1902, 20.

¹⁵² CIL 3, 7903 en CIL 13 11747(a).

¹⁵³ Zie hoofdstuk 2.2.10.

¹⁵⁴ AE 1903, 68; AE 2000, 1262; CIL 3, 2368; CIL 3, 2234; CIL 3, 9740; *Imagines Italicae*, p. 504 Cumae 8; *Imagines Italicae*, p. 587 Philistelia 1 (1,e); *Imagines Italicae*, p. 587 Philistelia 1 (2); *Imagines Italicae*, p. 507 Cumae 9; *Imagines Italicae*, p. 847 Irinthum 1 (1,c); AE 2008, 816 (b); AE 1890, 8; REE 56, 77; REE 60, 74; *Imagines Italicae*, p. 1078 Bovianum 82 en CIL 3, 11699.

¹⁵⁵ *Imagines Italicae*, p. 587 Philistelia 1 (1,b-c); AE 1912, 200; AE 1950, 18; AE 1967, 400; AE 1999, 1214 (a); CIL 3, 2533; CIL 13, 6377; CIL 3, 5322; CIL 3, 3671; A.U. STYLOW, *Gerión*, 1 (1983), p. 279-282, Nr. 3, fig. 5; AE 1979, 501 (d,1); IDR 3, 3, 161, fig. 126; IDR 3, 3, 189, fig. 147; AE 2008, 966; AE 1995, 1293 (f); AE 1995, 1293 (s) en AE 1995, 1353 (h).

¹⁵⁶ Een verklaring hiervoor komt later in deze sectie aan bod.

¹⁵⁷ Zie p. 40.

¹⁵⁸ CIE 8416.

¹⁵⁹ *Imagines Italicae*, p. 504 Cumae 8 en *Imagines Italicae*, p. 507 Cumae 9.

inscripties zijn immers vervloekingen. In die magische context zullen de teksten in hoofdstuk 2.2.6 nog aan bod komen.

De <F> wordt tweemaal gespiegeld in het woord “fecit”.¹⁶⁰ Deze letters werden echter niet gespiegeld om een afkorting aan te duiden, want in beide gevallen werd het woord (bijna) volledig uitgeschreven. Geen van de twee inscripties werd op het Italiaans schiereiland gevonden en daarom is de spiegeling misschien te wijten aan een hand die minder geoefend was in het schrijven van het Latijn. Aan de andere kant werden de overige letters wel goed gevormd en is dit dus geen krachtig argument. Waarschijnlijk werden de letters hier gespiegeld omwille van een nalatigheid of vergissing van de maker.

De <L> wordt enkel gespiegeld in Etruskische inscripties.¹⁶¹ De meeste voorkomende verklaring voor spiegelschrift lijkt ook hier weer een fout van de *scriptor* te zijn. Vergissingen en foutjes zijn alomtegenwoordig, dus het is goed mogelijk dat bepaalde gevallen van spiegelschrift daaraan te wijten zijn. De letter <Q> wordt slechts in twee gevallen gespiegeld. Het eerste geval is in hoofdstuk 2.2.1 besproken, het tweede geval betreft de afkorting van de naam *Quintus*.¹⁶² Beide inscripties uit Numidië gebruiken deze letter dus als een afkorting voor een bepaalde naam. Misschien was de omkering van de <Q> een soort lokale trend om namen mee aan te duiden. Anderzijds is het natuurlijk ook mogelijk dat het hier om een foutje gaat.

Verder werden er vier inscripties uit het oude Italië gespiegeld (in het Oskisch en Etruskisch) waarbij de <A> de enige letter was die op de juiste (sinistrograde) manier werd weergegeven.¹⁶³ Dat enkel de <A> hier in de andere richting staat, is misschien te verklaren door het feit dat deze letter bijna even symmetrisch lijkt als de Latijnse <A> en daarom ook minder verschil toonde met zijn gespiegelde vorm. Het is misschien zo dat in deze gevallen de <A> even goed van links naar rechts als van rechts naar links geschreven kon worden, aangezien er naar mijn mening minder verschil is tussen de dextrograde <A> en de sinistrograde <A> dan tussen bijvoorbeeld een dextrograde <S> en een sinistrograde <S>. Eén keer is de <A> de enige overgeleverde letter.¹⁶⁴ In dit geval werd misschien ook de rest van de inscriptie gespiegeld, waardoor er een andere verklaring mogelijk is voor het spiegelschrift.

¹⁶⁰ AE 1973, 464 en AE 2007, 1083 (2).

¹⁶¹ CIE 271; CII 2614 (bis) en CII 2225 (bis).

¹⁶² ILAlg 2, 2812.

¹⁶³ *Imagines Italicae*, p. 353 Anagnina 11; *Imagines Italicae*, p. 382 Campania 3 Coinage; *Imagines Italicae* 1045 Bovianum 49 en *Imagines Italicae*, p. 1251 Frentani 2.

¹⁶⁴ *Imagines Italicae*, p. 1045 Bovianum 49.

Tot slot wordt vrij vaak de <E> gespiegeld, maar dit fenomeen wordt in een volgend onderdeel behandeld.¹⁶⁵

In de onderstaande tabel (zie bijlage negen) worden alle gespiegelde letters en hun aantallen weergegeven. Het is duidelijk dat vooral de <S> of <S>, de <N> of <N> en de <D> of <D> vaak gespiegeld werden. Hoogstwaarschijnlijk worden juist deze letters gespiegeld omdat de spatiële oriëntatie van deze letters vrij moeilijk te onthouden is. Spiegelschrift bestaat vandaag de dag vooral omdat kinderen bij het leren schrijven voor het eerst moeten leren dat het onderscheid tussen links, rechts, boven en onder essentieel is voor de vorm van de letters. Voor de driedimensionale objecten (of personen) waarmee ze daarvóór in contact zijn gekomen, is dat verschil niet van belang.¹⁶⁶ Dat de motorische cortex in de hersenen wel de vorm maar niet de richting van de letters aanleert, heet “directionele apraxie”.¹⁶⁷ Het is dus pas in tweede instantie dat een beginnend schrijver ook de oriëntatie van de letters onder de knie heeft. Klaarblijkelijk duurt dit het langst bij letters zoals de <S>, <N> en <D>. Dit is misschien te wijten aan het feit dat deze letters zelfs wanneer ze ondersteboven zijn gedraaid of in spiegelschrift worden geschreven, nog sterk lijken op hun normale vorm. Hoe kleiner het onderscheid tussen gespiegelde en normale vorm, hoe langer het duurt vooraleer de schrijver de juiste vorm onder de knie heeft. De <N> en <S> zijn daarnaast ook vrij uniek ten opzichte van de andere letters: volgens Fischer hebben bijna alle assymetrische letters (, <D>, <E>, <F>, <K>, <L>, <P> en <R>) een verticale lijn aan de linkerkant. Dit is kenmerkend voor al deze letters. Voor sinistrograde schriften zoals op het Italiaans schiereiland ligt het verticaal kenmerk voornamelijk aan de rechterkant. Slechts drie letters hebben geen uniek verticaal kenmerk: de <S>, <N> en <Z>. De <N> heeft bijvoorbeeld twee verticale lijnen, de <S> en de <Z> hebben er geen. Dit draagt ongetwijfeld ook bij tot de verwarring omtrent de oriëntatie van deze letters. Bij de letters met een duidelijke oriëntatie (een verticale lijn links of rechts) zal het gemakkelijker zijn te onthouden hoe die letter gevormd moet worden en naar welke kant. Bij de <N> en de <S> is dat niet het geval: hier is

¹⁶⁵ Zie hoofdstuk 2.2.8.

¹⁶⁶ U. FRITH, “Why Do Children Reverse Letters?”, *British Journal of Psychology*, 62 (1971), p. 459-460 en DEHAENE (2009), p. 264-300.

¹⁶⁷ J.-P. FISCHER, “Vers une levée du mystère des écritures en miroir (des lettres majuscules) chez l’enfant: une hypothèse nouvelle”, *Enfance*, 2010.4 (2010), p. 382 en R. CUBELLI en S. DELLA SALA, “Mirror writing in pre-school children”, *Cognitive Processing*, 10 (2009), p. 102.

het, door afwezigheid van het eenduidige verticale element, moeilijk te bepalen naar welke kant ze georiënteerd moeten worden.¹⁶⁸

Opvallend is ook dat in het Grieks slechts één keer een geval voorkomt van een gespiegelde letter. Verder zijn alle Griekse inscripties altijd volledig gespiegeld (of volledig juist). Dit geldt natuurlijk vooral op het Italisch schiereiland, het is altijd mogelijk dat in andere regio's de omkering van aparte letters in het Grieks veel vaker voorkwam. Het Griekse en het Oskische schrift zijn immers minder vertegenwoordigd in dit overzicht dan het Latijn en het Etruskisch, waarvan veel meer inscripties werden gevonden in het oude Italië.

2.2.5 Abecedaria

Bij het aanleren van een schrift is één van de eerste stappen natuurlijk het schrijven van een alfabet. Dit is niet altijd even makkelijk, zeker wanneer de leerling initieel eigenlijk een ander schrift hanteert. In zulke gevallen is het wel eens mogelijk dat er spiegelschrift optreedt. In twee Latijnse abecedaria is dit het geval. Het ene komt uit Africa Proconsularis en bevat een gespiegelde <N> die weliswaar niet tot het alfabet behoort, maar tot de tekst die er na geschreven staat.¹⁶⁹ In dit geval past het opschrift dus eerder binnen de categorie van de gewone fouten, die in het vorige onderdeel besproken werden. Bij Dornseiff zijn gelijkaardige voorbeelden te vinden.¹⁷⁰ Een tweede alfabet is afkomstig uit Pompeii en is volledig in de verkeerde richting geschreven.¹⁷¹ Het is niet honderd procent zeker dat dit een Latijns abecedarium is, maar het is wel vrij waarschijnlijk. Het feit dat er in Pompeii ook Oskische inscripties zijn gevonden, bewijst een zeker contact tussen de twee talen (en schriften) op die plaats.¹⁷² De schrijver van het laatste abecedarium kende misschien het Oskische schrift en verwisselde die schriftrichting met de Latijnse toen hij het Latijnse alfabet leerde. Dit zou het spiegelschrift kunnen verklaren. In deze gevallen wordt het spiegelschrift dus nog steeds verklaard door een invloed van andere schriften of door moeilijkheden met schrijven. Dit toont aan dat hoofdstuk 2.2.5 duidelijk samenhangt met de twee vorige secties. Toch moeten de abecedaria ook apart vermeld worden.

Naast de Latijnse abecedaria is er ook nog een reeks Oskische letters¹⁷³ gevonden en verschillende Etruskische (pogingen tot) alfabetten.¹⁷⁴ Een van de Etruskische alfabetten is

¹⁶⁸ FISCHER (2010), p. 377.

¹⁶⁹ AE 1915, 84.

¹⁷⁰ DORNSEIFF (1925), p. 158, nr. 2 en DORNSEIFF (1925), p. 159, nr. 3.

¹⁷¹ *Imagines Italicae*, p. 835 Pompei 143.

¹⁷² A.E. COOLEY, "The Survival of Oscan in Roman Pompeii", A.E. COOLEY ed., *Becoming Roman, Writing Latin? Literacy and Epigraphy in the Roman West*, Portsmouth, 2002, p. 84.

¹⁷³ *Imagines Italicae*, p. 1106 Bovianum 105 (25).

¹⁷⁴ Rix, *Etruskische Texte*, Ve 9.1; CIE 10658; REE 63, 8; CIE 8547; REE 58, 4; REE 58, 2; SE 39, 437 en CIE 176 (b).

misschien eerder proto-tyrrheens, een variant op het Etruskisch alfabet: het bevat namelijk een symbool voor de letter <D>, die het Etruskisch niet had.¹⁷⁵ Het proto-tyrrheens is een combinatie tussen het west-Grieks en het Etruskisch. Het voorkomen van de <D> is dan misschien ook te wijten aan de Griekse invloed op het alfabet: uit respect voor dit oorsprongsalfabet behielden de Etrusken misschien de letter <D>. Ook de oriëntering van links naar rechts zou op die manier verklaard kunnen worden: het Grieks en het proto-tyrrheens werden allebei immers dextrograad geschreven, net zoals dit abecedarium.¹⁷⁶ In elk geval kunnen enkele abecedaria opnieuw verklaard worden vanuit de invloed van een ander schrift.¹⁷⁷ De moeite met het schrijven in een bepaalde richting wordt in bepaalde gevallen veroorzaakt door het feit dat de schrijver gewoon was een schrift met een andere richting te gebruiken. Het is logisch dat in deze context alfabetten voorkomen, aangezien dit meestal de eerste stap was bij het leren van een nieuwe taal (en schrift).¹⁷⁸ Vooral de Oskische letterreeks lijkt in deze verklaring te passen: het is voor de hand liggend dat bij het leren van een taal eerst de letters worden geoefend, waardoor een tekst die enkel uit willekeurige letters bestaat, kan ontstaan. Tot slot zijn er ook twee alfabetten in *boustrophedon* gevonden.¹⁷⁹ Eén van die abecedaria¹⁸⁰ laat zien dat de *scriptor* nog niet geoefend was in een bepaalde schriftrichting. De letters op de eerste regel zijn dextrograde geschreven, maar de volgorde van het alfabet is wel van rechts naar links. De tweede regel volgt een leesrichting van links naar rechts, maar de <E> wordt wel sinistrograde geschreven, terwijl de <F> ondersteboven is gezet (zie bijlage 10). De inscriptie werd echter op marmer gezet en het lijkt vreemd dat een niet-geoefend hand op zo'n materiaal zou schrijven. Daarom is er misschien een andere verklaring voor deze wisselende schrijfrichtingen nodig.

In sommige gevallen worden alfabetten ook gebruikt in een magische context.¹⁸¹ Zowel rijen klinkers, lettergreppen of volledige alfabetten kunnen als magisch geïnterpreteerd worden.¹⁸² Deze kunnen gebruikt worden om goden aan te roepen of, in bepaalde gevallen, om kwaadaardige geesten te verdrijven.¹⁸³ Wat hierbij vooral belangrijk is, is dat een alfabet

¹⁷⁵ CIE 8547.

¹⁷⁶ HAARMANN (1990), p. 290-293.

¹⁷⁷ Hoofdstuk 2.2.3 tot en met 2.2.5 hangen dus allemaal nauw samen.

¹⁷⁸ Zie bijvoorbeeld A.R. MILLARD, "BGD... - Magic Spell or Educational Exercise?", *Eretz-Israel. Archaeological, Historical and Geographical Studies*, 18 (1985), p. 39-41.

¹⁷⁹ DORNSEIFF (1925), p. 159, 5 en CIL 5.1, 3892.

¹⁸⁰ CIL 5.1, 3892.

¹⁸¹ G. UGGERI en S. UGGERI PATITUCCI, "Nuovi Alfabetari dall'Etruria Padana", *Studi Etruschi*, 39 (1971), p. 437 en MILLARD (1985), p. 39-41.

¹⁸² F. DORNSEIFF, *Das Alphabet in Mystik und Magie*, Leipzig, 1925, p. 35-81 en zie ook verschillende voorbeelden in H.D. BETZ ed., *The Greek Magical Papyri in Translation. Including Demotic Spells*, Chicago en Londen, 1986.

¹⁸³ DORNSEIFF (1925), p. 35-51 en MILLARD (1985), p. 39-41.

in principe ook betekenisloos is, maar anderzijds wel een bepaald ritme en klank heeft die typisch zijn voor magische uitspraken of gebeden.¹⁸⁴ Dit is heel goed te vergelijken met spreuken zoals “abracadabra”: ze hebben geen betekenis, maar klinken geheimzinnig en onbegrijpelijk en passen daarom perfect in een magische context. Volgens Millard zijn sommige alfabetten juist niet als magisch te verklaren omdat ze in hun gewone vorm verschijnen. Hij gelooft dat alfabetten voornamelijk tot educatieve doeleinden dienden en dat ze niet als magisch geïnterpreteerd moeten worden, ten minste als ze in de standaardrichting weergegeven worden. Dit argument kan misschien ook omgekeerd gelden: abecedaria die niet in hun standaardvorm verschijnen, maar in spiegelschrift, werden misschien juist *wel* in een magische context gebruikt. Millard legt immers de nadruk op abecedaria die *correct* werden opgeschreven en alfabetten in spiegelschrift zijn duidelijk *fout* weergegeven.¹⁸⁵ Toch kunnen ook gewone alfabetten in een magische context gebruikt worden. Een goed voorbeeld hiervan is te vinden in een Griekse magische papyrus.¹⁸⁶ In deze papyrus uit Oxyrynchus worden de godennamen en de vraag voor een orakel vergezeld door negentwintig letters van het (Ethiopische) alfabet. Hieruit blijkt het gebruik van abecedaria in magie vast te staan. Dat Jezus zichzelf “A en Ω” noemt, wijst ook weer op de connectie tussen het alfabet (of de eerste en laatste letter daarvan) en magische of religieuze context.¹⁸⁷ Het is dus mogelijk dat deze alfabetten gespiegeld werden in een poging de teksten een extra bovennatuurlijk karakter te geven. Een van de hierboven vermelde abecedaria bevat ook een lettergrepenreeks die op zijn kop geschreven staat. Dit kan eveneens toevoegen tot het magische karakter van de inscriptie. De alfabetten in *boustrophedon* passen evenzeer binnen deze verklaring: het schrijven in nu eens de ene richting en dan weer de andere geeft immers een bevreemdend effect. In elk geval zorgt de combinatie van spiegelschrift en alfabet waarschijnlijk voor de vergroting van een magisch effect in de tekst.

Tot slot mag het educatieve element van de abecedaria zeker niet onderschat worden: spiegelschrift in abecedaria gaat in de meeste gevallen waarschijnlijk gewoon om oriëntatiefoutjes die gemaakt werden bij het oefenen van een alfabet, misschien onder invloed van een ander schrift. Een aantal van de hierboven besproken abecedaria moeten waarschijnlijk als dusdanig verklaard worden. Toch toonde dit onderdeel aan dat spiegelschrift toch aan magie geconnoteerd is. Het volgende hoofdstuk zal dit verband tussen magie en spiegelschrift uitgebreider behandelen.

¹⁸⁴ MILLARD (1985), p. 39-41.

¹⁸⁵ Zie vooral de argumenten van MILLARD (1985), p. 39-41.

¹⁸⁶ P. Oxy. 6, 886.

¹⁸⁷ DORNSEIFF (1925), p. 71.

2.2.6 Magie en spiegelschrift

De connectie tussen magie en schrift is al heel oud. De vroegste opschriften werden vaak in magische contexten gebruikt en enkele van de oudste schriftten hadden ook een religieuze connotatie (met als belangrijkste voorbeeld het hiërogliefenschrift).¹⁸⁸ Hierbij werden zowel de tekens als de interpretatie van de tekens als heilig gezien.¹⁸⁹ Een van de beste voorbeelden voor de samenhang tussen schrift en het bovennatuurlijke is het Arabisch. De Koran is niet alleen omwille van zijn inhoud goddelijk maar ook omwille van zijn vorm (de Arabische letters). Het is dus ook noodzakelijk dat elke moslim Arabisch leert: alleen via taal kan hij tot het goddelijke komen en dus op de juiste manier de islamitische religie volgen.¹⁹⁰

Waarschijnlijk was het schrift in de Griekse oudheid eerder geconnoteerd met negatieve magie dan met positieve. De Grieken schreven hun vervloekingen neer op tabletjes (de welbekende *defixiones* of *κατάδεσμοι*); positieve magie werd waarschijnlijk eerder in verband gebracht met gesproken taal (zoals gebeden).¹⁹¹ Deze visie moet wel genuanceerd worden. De vervloekingstabletjes uit de oudheid kenden ook een orale traditie en pas vanaf de zevende eeuw zouden de eerste vervloekingen op schrift zijn gevonden. Ook dan verdween het orale aspect niet volledig.¹⁹² Verder werd vanaf de vijfde eeuw ook de algemene (positieve) religieuze cultus van de Grieken en Romeinen steeds meer verschriftelijkt.¹⁹³ Schrift en orale cultuur gaan in de religieuze sfeer hand in hand: bij een vervloeking hoort meestal een soort (tover)spreuk, net zoals iemand ook zijn vraag neerschrijft wanneer hij een orakel gaat raadplegen. De alfabetten uit het vorige onderdeel werden in magische context meestal ook positief gepercipieerd. Dit wijst er dus op dat de scheiding tussen positieve en negatieve magie respectievelijk orale en schriftelijke cultuur niet zo vast lijkt te liggen.

Magische opschriften in de Grieks-Romeinse oudheid bevatten vaak bepaalde “magische” tekens (of sigils). Deze symbolen hebben meestal geen vaste betekenis en niet alle opschriften gebruiken dezelfde. Rond die sigils hing ook een bepaalde geheimzinnigheid: de maker probeerde door het gebruik van bepaalde tekens een soort taal te genereren die niet begrijpbaar was voor mensen, maar wel voor onsterfelijke goden.¹⁹⁴ Het was de bedoeling dat de boodschap gezocht moest worden in de letters, woorden en zinnen. De lezer mocht niet op

¹⁸⁸ P. DUNN, *Magic, Power, Language, Symbol: A Magician's Exploration of Linguistics*, Woodbury, 2008, p. 69 en STEIN (2006), p. 107-108.

¹⁸⁹ STEIN (2006), p. 107.

¹⁹⁰ STEIN (2006), p. 124-125.

¹⁹¹ DUNN (2008), p. 70-71 en STEIN (2006), p. 108-109.

¹⁹² E. EIDINOW, *Oracles, Curses, and the Risk among the Greeks*, Oxford en New York, 2007, p. 140-141.

¹⁹³ STEIN (2006), p. 108-109.

¹⁹⁴ DUNN (2008), p. 71-72; STEIN (2006), p. 108; EIDINOW (2007), p. 140 en A. BERNAND, *Sorciers grecs*, Saint-Amand-Montrond, 1991, p. 29-30.

het eerste zicht vatten wat de geschreven tekst betekende.¹⁹⁵ Dit principe geldt nog steeds: denk maar aan het “abracadabra” dat in het vorige onderdeel aangehaald werd en ook het voorbeeld van *Harry Potter and the Philosopher’s Stone* uit de inleiding is hier tekenend. Wanneer iets onbegrijpelijk is (of lijkt), krijgt het bijna automatisch een bovennatuurlijk karakter. Bepaalde letters of woorden hebben dus magische betekenissen (“A en Ω”, het SATOR-vierkant, de letters <JHWH>, de Delphische <E>, de <θ> van “θάνατος” en de <Ι> van “Ἰησοῦς”, ...).¹⁹⁶ De magische uitstraling van oude runen kan op dezelfde manier verklaard worden en ook de Latijnse defixiones werden vaak getranslitereerd naar het Griekse schrift, om ze op die manier moeilijker leesbaar te maken. Zo werd hun magische kracht namelijk vergroot.¹⁹⁷ Het is dus heel goed mogelijk dat spiegelschrift op een gelijkaardige manier werd gebruikt.

Aangezien gewone alfabetten een magische betekenis kunnen hebben, is het ongetwijfeld ook zo dat hun magische karakter versterkt wordt wanneer zij in spiegelschrift worden gezet. De verdraaide abecedaria uit het bovenstaande onderdeel kunnen dus als dusdanig geïnterpreteerd worden, maar zoals in het vorige onderdeel al werd aangehaald, is het belangrijk een educatieve verklaring voor deze alfabetten niet uit het oog te verliezen. Behalve deze abecedaria zijn er nog drie Latijnse vervloekingen die ook in spiegelschrift geschreven werden. Twee ervan komen uit Britannia en zijn te dateren van de eerste tot de derde eeuw n.C.¹⁹⁸ In vergelijking met de andere spiegelschriftinscripties zijn deze teksten vrij lang, waardoor het waarschijnlijk is dat het gebruik van spiegelschrift hier bewust is. De vervloekingen werden ongetwijfeld in spiegelschrift geschreven om de opschriften een magisch karakter te geven, wat logisch is vanuit de bovenstaande argumentatie. Een derde *defixio* werd gevonden in Rome en is te dateren rond de zesde eeuw v.C.¹⁹⁹ Ook hier is de inscriptie vrij lang (in vergelijking met andere spiegelschriftinscripties) en kan er besloten worden dat de omkering van de tekst voornamelijk uitgevoerd werd om het opschrift een magisch karakter te geven. Aan de andere kant is het evenzeer mogelijk dat de schrijfrichting van het Latijn op dit moment gewoon nog niet vast stond en daarom van rechts naar links ging.²⁰⁰ Toch kan dit laatste gegeven ook gebruikt worden als argument voor een magische verklaring. Dat de schrijfrichting van het Latijn tot ongeveer zeshonderd à vijfhonderd v.C.

¹⁹⁵ STEIN (2006), p. 122.

¹⁹⁶ STEIN (2006), p. 122-125 en DORNSEIFF (1925), p. 20-35.

¹⁹⁷ STEIN (2006), p. 108 en ADAMS (2003), p. 43-44.

¹⁹⁸ AE 1984, 620 en AE 1984, 622.

¹⁹⁹ CIL 1.2(1), 4.

²⁰⁰ Zie verder in hoofdstuk 2.2.11.

flexibel was, zorgt ervoor dat een sinistrograde, Latijnse schriftoriëntatie geassocieerd wordt met een zeer vroege periode in de Romeinse geschiedenis. Dit was extra interessant voor vervaardigers van magische teksten, aangezien in magie meestal een zo oud mogelijke taal of schrift gebruikt werd. Hoe ouder de taal, hoe sterker het magische karakter van de tekst. Misschien is het gebruik van een sinistrograde richting in Latijnse en Griekse magische opschriften te verklaren door het feit dat deze oriëntatie terug verwijst naar de oudste teksten die ook in die richting werden geschreven.²⁰¹

Naast de drie Latijnse inscripties zijn nog twee Oskische vervloekingen gevonden, waarbij de <𐌛> telkens gespiegeld werd.²⁰² Had deze spiegeling ook een magische functie? Met andere woorden: werden de letters enkel verdraaid in magische woorden of zijn de gespiegelde <𐌛>'en gewoon te wijten aan een fout van de maker (zoals in hoofdstuk 2.2.4 werd uitgelegd)? De meeste <𐌛>'en komen voor in de namen van de vervloekte personen, dus het is mogelijk dat de omkering van de letter samenhangt met het toevoegen van een extra magische kracht aan de naam. Toch lijkt dit vrij vreemd: waarom werd de hele naam dan niet gespiegeld? Daarnaast spiegelde de maker van de vervloeking ook <𐌛>'en in gewone, willekeurige woorden. Naar mijn mening is de spiegeling hier vooral te wijten aan het feit dat de *scriptor* de <𐌛> misschien altijd van links naar rechts schreef, hoewel dat ongewoon was in het Oskisch. Een relatie tussen de spiegeling en het magische karakter van de tekst is hier dus niet echt waarschijnlijk.

Spiegelschrift was vrij gebruikelijk in *defixiones*, dus het is vrij vreemd dat maar drie Latijnse en twee Oskische inscripties in deze context zouden passen.²⁰³ De meeste vervloekingstabletjes zijn echter Grieks. Daarom zijn er, naast de drie Latijnse inscripties, zevenenveertig Griekse κατάδεσμοι gevonden waarin spiegelschrift werd gebruikt.²⁰⁴ Dit is tien procent van de *defixiones* die voor dit onderzoek geraadpleegd zijn. Omwille van heuristische problemen was het niet mogelijk (zowel bij de Latijnse als bij de Griekse inscripties) alle κατάδεσμοι op spiegelschrift te onderzoeken. Het is te veronderstellen dat er

²⁰¹ C. A. FARAONE en D. OBBINK ed., *Magika Hiera. Ancient Greek Magic and Religion*, New York en Oxford, 1991, p. 7-8.

²⁰² *Imagines Italicae*, p. 504 Cumae 8 en *Imagines Italicae*, p. 507 Cumae 9.

²⁰³ D. COLLINS, *Magic in the Ancient Greek World*, Malden e.a., 2008, p. 66.

²⁰⁴ DTA 24; DTA 25; DTA 26; DTA 28; DTA 30; DTA 33; DTA 34; DTA 42; DTA 56; DTA 63; DTA 64; DTA 65; DTA 66; DTA 67; DTA 68; DTA 77; DTA 84; DTA 109; SGD 3; SGD 4; SGD 5; SGD 12; SGD 13; SGD 16; SGD 17; SGD 19; SGD 39; SGD 40; SGD 86; SGD 88; SGD 90; SGD 93; SGD 94; SGD 95; SGD 105; SGD 109; SGD 177; NGCT 9; NGCT 14; NGCT 15; NGCT 48; NGCT 49; NGCT 50; NGCT 64; NGCT 73; NGCT 79 en NGCT 116.

meer gespiegelde vervloekingstabletjes zijn, maar anderzijds voorzien de tweeënvijftig magische gevallen van spiegelschrift dit onderzoek van voldoende bronnenmateriaal om conclusies te trekken: het omkeren van bepaalde letters of woorden gaf een magisch karakter aan de tekst.²⁰⁵ De tekst wordt daarbij niet alleen gespiegeld, maar soms ook tegelijkertijd ondersteboven gedraaid of van beneden naar boven geschreven.²⁰⁶ Zo'n tekst is natuurlijk onmogelijk te lezen door de gewone mens. In dat opzicht past spiegelschrift mooi bij het doel van een magisch opschrift: geheimzinnigheid uitstralen en onleesbaar zijn. Volgens Collins werd de tekst vooral omgekeerd om ook het geluk van de vervloekte te doen omkeren.²⁰⁷ De meeste van deze gespiegelde teksten beogen dus ook een negatief effect.

Toch wordt niet altijd de volledige tekst gespiegeld. In bepaalde gevallen worden slechts enkele regels in de verkeerde richting geschreven,²⁰⁸ of alleen de namen in de tekst.²⁰⁹ Waarom in deze opschriften niet de volledige tekst werd gespiegeld, is niet helemaal duidelijk. In de gevallen met de omgekeerde namen komt de focus natuurlijk op die namen te liggen. Misschien wilde de maker van de *defixio* extra (negatieve) magie verbinden aan de naam, of misschien werden de namen juist in spiegelschrift geschreven zodat die geheim bleef voor eventuele lezers, die het dan niet zouden kunnen lezen. De persoon die vervloekt werd moest immers alleen gekend zijn door de goden of bovennatuurlijk krachten, andere mensen hadden daar niets mee te maken.²¹⁰ Het woord “eventueel” moet hier wel benadrukt worden, aangezien het toch vrij onwaarschijnlijk is dat iemand de tabletjes effectief zou lezen. De meeste *defixiones* werden namelijk in een put gegooid of begraven en de kans dat iemand hen zou vinden is natuurlijk vrij klein. Dit argument is dus niet echt plausibel.

Voor het spiegelen van aparte regels zijn, in mijn mening, verschillende verklaringen mogelijk. Ten eerste werd in bepaalde gevallen de hele tekst gespiegeld, behalve de eerste of laatste regels. Soms komt in deze niet-gespiegelde passages de naam van de vervloekte persoon voor.²¹¹ In deze gevallen wilde de maker van de *defixio* de naam misschien niet spiegelen, zodat die duidelijker te lezen zou zijn voor de god die de vervloeking in vervulling moest laten gaan. Andere personen die ook vervloekt worden staan hier echter wel in spiegelschrift, maar zij zijn dan meestal verbonden met de “hoofdvervloekte” en dus van ondergeschikt belang. Deze verklaring is misschien vergezocht en in zekere zin ook in

²⁰⁵ FARAONE en OBBINK (1991), p. 7.

²⁰⁶ DTA 66; DTA 84 en DTA 109.

²⁰⁷ COLLINS (2008), p. 66.

²⁰⁸ DTA 25; DTA 34; DTA 64; DTA 65; DTA 84; SGD 95; NGCT 116; SGD 12 en SGD 13.

²⁰⁹ DTA 25; DTA 26; DTA 28; DTA 33; DTA 42; DTA 56; DTA 77; SGD 86; SGD 90 en SGD 93.

²¹⁰ FARAONE en OBBINK (1991), p. 17-20.

²¹¹ DTA 64 en DTA 65.

tegenspraak met de voorafgaande stelling dat de naam van de vervloekte liefst wel gespiegeld werd.

In een ander geval staan de gespiegelde regels in het midden van de tekst.²¹² De omkering in deze regels is misschien te wijten aan het feit dat de opsteller van de tekst een soort symmetrie wilde genereren, net zoals dat gedaan wordt in palindroominscripties, die ook vaak in magische context worden gebruikt.²¹³ De magische inscripties die in *boustrophedon* geschreven werden kunnen als dusdanig geïnterpreteerd worden:²¹⁴ *boustrophedon* geeft, net zoals een palindroom, een bepaalde symmetrie aan een inscriptie die in de ogen van de opsteller misschien voor een vergroting van een magische kracht kan zorgen en die anderzijds ook bijdraagt aan het mysterieuze uitzicht van de tekst. Een visueel effect is dus ook belangrijk: een vervloekingstabletje moest niet alleen inhoudelijk verbonden zijn aan de vervloekte persoon, maar gaf meestal ook qua vorm de vervloekte weer. “The act of binding could be conceived as a twisting around or a reversal, as if one were binding another person with rope and moved over and under their body, forward and backward.”²¹⁵ Spiegelschrift draagt zeker en vast bij tot het verdraaide uiterlijk dat de opsteller van de *defixio* beoogde. Een goed voorbeeld hiervan is *DTA 84*, waarbij op de voorkant van het tabletje de derde en vijfde regel respectievelijk boven de tweede en de vierde regel gespiegeld staan en tegelijkertijd ondersteboven gedraaid zijn.

Het gebruik van spiegelschrift of omkering van de leesrichting kan ook duiden op specifieke de wens die de vervaardiger van het *defixio* heeft. In *DTA 67* vraagt de auteur van het tabletje dat “ὥσπερ ταῦτα ψυχρὰ καὶ ἐπαρίστερα οὕτως τὰ Κράτητος τὰ ψυχρὰ [καὶ ἐπαρί]στερα γέν[οι]το” (“zoals deze woorden koud en omgekeerd zijn, moge zo de woorden van Kratès ook koud en omgekeerd zijn”). De maker van de *defixio* wil dus dat Kratès kromme (ἐπαρίστερα) uitspraken doet in de rechtbank, en dit maakt hij duidelijk door de inhoud van zijn inscriptie te laten overeenstemmen met de vorm.²¹⁶ Zo’n inscripties worden ook wel aangeduid met de term *similia similibus*.²¹⁷ Hetzelfde kan gezegd worden van *DTA 109*: “ἄ[πα]σαν εἰς τάναντία καὶ ἐπαρίστερα γίνεσθαι Μανεῖ” (“laat alles tegengesteld zijn voor Manes”), waarbij desbetreffende regel ook in spiegelschrift (“ἐπαρίστερα”) werd geschreven.

²¹² DTA 34.

²¹³ SGD 154; SGD 162 en eventueel ook AE 1936, 32.

²¹⁴ NGCT 64 en SGD 88; SGD 94 en SGD 95.

²¹⁵ COLLINS (2008), p. 67.

²¹⁶ EIDINOW (2007), p. 150-151.

²¹⁷ FARAONE en OBBINK (1991), p. 6-7.

Niet alle vervloekingen werden effectief gespiegeld. In bepaalde gevallen is enkel de leesrichting omgekeerd of werden enkel de lettergrepen in een omgekeerde volgorde weergegeven. Die inscripties worden hier dan ook niet besproken.²¹⁸ Een andere inscriptie heeft dan weer de dextrograde leesrichting behouden, maar spiegelde wel alle letters van rechts naar links.²¹⁹ De letters zijn hier ongetwijfeld verdraaid om een mysterieuze sfeer op de tekst te plakken. Hoewel het dus niet altijd even duidelijk is waarom bepaalde zinnen in spiegelschrift werden geschreven en andere niet, blijft de idee van spiegeling steeds belangrijk: de omkering in vorm spiegelt een omkering in inhoud (bijvoorbeeld het geluk van de vervloekte dat zal omslaan) en geeft ook een geheimzinnig karakter aan de tekst.²²⁰

Buiten de κατάδεσμοι lijkt er weinig spiegelschrift te zijn in magische teksten. In de magische papyri zijn bijvoorbeeld geen gevallen van spiegelschrift te vinden, voor zover het mogelijk was dit te onderzoeken (niet alle papyri zijn binnen het bestek van dit onderzoek nauwkeurig onderzocht).²²¹ Bernand vermeldt ook enkel bij zijn bespreking van de vervloekingstabletjes dat een omgekeerde schriftrichting mogelijk was; dit doet hij bijvoorbeeld niet voor de magische papyri of amuletten. Dat spiegelschrift voornamelijk voorkwam in *defixiones* kan te maken hebben met de apotropeïsche functie die de meeste andere magische teksten hebben.²²² Misschien was het belangrijker op de juiste manier te schrijven in zo'n teksten, aangezien hier een positief effect verwacht werd. De maker van de tekst wilde dus geen “verdraaid” of “omgekeerd” effect bekomen, maar de uitkomst van de magische handeling moest juist goed zijn. Het was daarom van belang dat de tekst ook op een “goede” manier beschreven werd. Hier hebben we dus evenzeer te maken een connectie tussen vorm en inhoud. Een juist geschreven tekst veroorzaakt een goede uitkomst, een tekst die op een averechtse manier werd geschreven, veroorzaakt een averechts effect. Dit laat de conclusie dat spiegelschrift toch eerder met negativiteit werd geassocieerd dan met positieve magie.

Toch is er een amulet met een apotropeïsche tekst, die wel in spiegelschrift geschreven is.²²³ Dit wijst erop dat spiegelschrift niet enkel met vervloekingstabletjes te connoteren is,

²¹⁸ COLLINS (2008), p. 66.

²¹⁹ SGD 4.

²²⁰ COLLINS (2008), p. 66-67.

²²¹ Enkel de papyri uit de volgende werken werden onderzocht: BETZ (1986); W. BRASHEAR, “New Greek Magical and Divinatory Texts in Berlin”, M. MEYER en P. MIRECKI ed., *Ancient Magic and Ritual Power* (Religions in the Graeco-Roman World, 129), Leiden e.a., 1995, p. 209-242; W. BRASHEAR en R. KOTANSKY, “A New Magical Formulary”, P. MIRECKI en M. MEYER. ed., *Magic and Ritual in the Ancient World* (Religions in the Graeco-Roman World, 141), Leiden e.a., 2002, p. 3-24.

²²² BERNAND (1991), p. 15-30.

²²³ DELATTE/DERCHAIN, *Les Intailles*, p. 197, 261.

maar dat het ook kan voorkomen op amuletten en dergelijke.²²⁴ Spiegelschrift zal ook hier de functie vervullen onleesbaar en mysterieus te zijn, wat past binnen de magische context. In de magische papyri is er mogelijk ook één voorbeeld te vinden van een naam die achterstevoren geschreven kan worden. Het gaat hier om *PGM 13, 555-565*. In dit deel wordt beschreven hoe verschillende goden hun naam kregen toebedeeld. Een van de goden, “IAΩ” krijgt daarbij een naam die zowel “forwards and backwards” geschreven kon worden.²²⁵ Dit kan eventueel wijzen op spiegelschrift, maar het is niet helemaal duidelijk of de naam slechts in een omgekeerde leesrichting werd geschreven of effectief in spiegelschrift. Dit geval is dus moeilijk met zekerheid als spiegelschrift te bestempelen. Het zou hier ook om een esthetisch effect kunnen gaan, omdat de naam zowel in de juiste als in de gespiegelde richting geschreven kan worden. Het is hier dus niet zeker of de omkering van de naam te maken heeft met het beogen van een magisch effect en dit maakt het des te belangrijker steeds de mogelijke oorzaken voor spiegelschrift te nuanceren.

2.2.7 Verderzetting van de regel

In een dertigtal inscripties is slechts een deel van de tekst gespiegeld. Meestal is in deze inscripties de eerste regel in de juiste richting geschreven, waarbij (een deel van) de volgende lijn wel gespiegeld werd. Het deel van de tekst dat gespiegeld werd, is daarbij altijd een onderdeel van de vorige zin. In sommige inscripties is het zelfs het geval dat de tweede regel van een opschrift deels in spiegelschrift en deels in de juiste richting is geschreven. Dit geeft een heel bevreemdend effect.

Buiten één Zuid-Piceense tekst²²⁶ zijn al deze inscripties Etruskisch.²²⁷ De Zuid-Piceense tekst is natuurlijk problematisch, omdat dit schrift eigenlijk geen echte standaardrichting lijkt te hebben. Daarnaast werd in de inscriptie ook de eerste regel gespiegeld in plaats van de tweede, wat heel ongewoon is voor dit fenomeen. In de Etruskische opschriften is de eerste regel altijd in de juiste, sinistrograde richting geschreven, waarna de tweede regel wordt gespiegeld. Omdat de standaardrichting van het Zuid-Piceens zo onzeker is (en misschien zelfs onbestaand), moet hier opgemerkt worden dat het in dit geval misschien gewoon om *boustrophedon* gaat, wat veel voorkwam bij de Zuid-Piceni.

²²⁴ BERNAND (1991), p. 29.

²²⁵ BETZ (1986), p. 186.

²²⁶ *Imagines Italicae*, p. 251 Interpromium 1.

²²⁷ CIE 806; CIE 812; CIE 254; Rix, *Etruskische Texte*, As 1.84; CIE 517; CIE 1697; CIE 1806; REE 42, 238; CIE 2682; CIE 4816; CIE 2975; CIE 1426; CIE 4685; CIE 4689; CIE 4718; CIE 4721; CIE 525; CIE 597; CIE 2438; CIE 1643; REE 39, 53; CIE 3916; CIE 3358; CIE 4280; CIE 5493; Rix, *Etruskische Texte*, Vc 0.7; Rix, *Etruskische Texte*, Vs 1.325; CIE 3431; Rix, *Etruskische Texte*, Fs 0.6; CIE 444; CIE 6197 en Rix, *Etruskische Texte*, Pe 3.2.

De Zuid-Piceense inscriptie buiten beschouwing gelaten, lijkt het verderzetten van de vorige regel een typisch Etruskisch fenomeen. Het lijkt wel alsof de Etrusken met behulp van spiegelschrift een speciaal soort afkortingsstelsel hadden uitgevonden. Ook vandaag wordt, wanneer er niet genoeg plaats is op één regel voor de volledige zin, de rest er vaak onder of boven geschreven. Dit is een gelijkaardig fenomeen, alleen wordt in dit geval de verderzetting van de zin in spiegelschrift weergegeven. Mijns inziens gebeurde dit om het onderscheid te maken met de volgende zin, die meestal ook nog op de tweede regel werd weergegeven. Aangezien interpunctie in de oudheid niet bestond, was spiegelschrift misschien een goede oplossing om het onderscheid tussen zinnen op eenzelfde regel te maken. Aangezien vrijwel alle inscripties met dit fenomeen van Etruskische afkomst zijn, is het mogelijk dat dit een lokale traditie was. Helaas is dit niet echt te verifiëren, aangezien geen enkele andere bron informatie over dit fenomeen geeft.

In één speciaal geval werd deze methode zelfs toegepast op een voorwerp. De *scriptor* beschreef een beeldje van Hercules met drie regels tekst. De eerste regel is sinistograad geschreven op de rand van zijn mantel, de tweede regel is dextrograad en werd overlappend op Hercules' rug geschreven, terwijl de derde regel daar opnieuw in de juiste richting boven staat (zie bijlage elf). Hier wordt het verderzetten van de regel in de omgekeerde richting toegepast: het laatste deel van de zin wordt nu wel weer juist geschreven. Deze layout kan verklaard worden door het feit dat de tekst geïnscribeerd werd op een voorwerp. De tweede regel wordt van boven naar beneden geschreven volgens de plooien van de mantel. Misschien koos de *scriptor* voor spiegelschrift in dit geval omdat het schrijven van beneden naar boven (wat hij had moeten doen als hij de standaardrichting wilde volgen) veel minder voorkomend was dan schrijven in spiegelschrift. Vrijwel alle schriften beginnen immers, zowel in verticale als horizontale schriften en zowel in dextrograde als sinistrograde schriften, bovenaan en schrijven zo naar onderen.²²⁸ Een van de volgende secties zal uitgebreider ingaan op spiegelschrift dat zich manifesteert op voorwerpen.²²⁹ Een tweede mogelijkheid is natuurlijk dat het hier opnieuw gaat om *boustrophedon*. De inscriptie is niet gedateerd,²³⁰ maar een vroege datum zou erop kunnen wijzen dat de schriftrichting nog heel flexibel was.

²²⁸ Voor de richtingen van verschillende schriftsystemen, zie: S. AGER, *Writing Direction Index*, 1998-2015 (<http://www.omniglot.com/writing/direction.htm>). Geraadpleegd op 14 mei 2015.

²²⁹ Zie hoofdstuk 2.2.9.

²³⁰ Een schatting wordt gemaakt tussen de vijfde en de eerste eeuw v.C.

2.2.8 Plaatsgebonden spiegelschrift

Net zoals het verderzetten van de zin in spiegelschrift typisch was voor het Etruskisch, hadden bepaalde plaatsen ook lokale tradities in verband met spiegelschrift. In één van de hierbovenstaande onderdelen werd al vermeld dat bepaalde aparte letters meer gespiegeld werden dan andere (zoals bijvoorbeeld de <N>). Ook de <𐌂> was zo'n gespiegelde letter en zal in deze sectie gesproken worden. Zesentwintig Etruskische inscripties bevatten een gespiegelde <𐌂>.²³¹ Al deze teksten komen ofwel uit Cortona ofwel uit Clusium, twee plaatsjes in Etruria gelegen aan de river Clanis.²³² Het is heel opvallend dat alleen hier (voor zover de bronnen kunnen vertellen) de letter <𐌂> werd gespiegeld. Er is slechts één uitzondering, namelijk een inscriptie uit Britannia waar ook alle <E>'s in een inscriptie gespiegeld zijn. Die laatste inscriptie is te dateren van 51 tot 299 n.C. In dit geval gaat het hoogstwaarschijnlijk gewoon om een foutje of, aangezien de geïnscribeerde tekst "UTERE FELIX" ("Wees gelukkig") is, misschien om een soort van esthetisch of magisch effect dat bij zo'n spreuk past.

Over de Etruskische teksten valt meer te zeggen. In Cortona is de gespiegelde <𐌂> een lokale traditie.²³³ De <𐌂>'s werden dus omgekeerd vanwege een lokale gewoonte.²³⁴ Verder zijn de <𐌂>'s niet allemaal in elke inscriptie gespiegeld. De *scriptores* uit Clusium lijken heel willekeurig hun <𐌂>'s te spiegelen. In de meeste gevallen gaat het om een omkering van de <𐌂> in het woord /vel/ of samenstellingen van woorden met deze lettergroep (zowel in de teksten uit Cortona als uit Clusium).²³⁵ Meestal duiden de woorden die beginnen met /vel/ op een naam (personen- of godennaam)²³⁶ en misschien was het gebruikelijk om in deze namen de <𐌂> te spiegelen. De overige gespiegelde <𐌂>'s staan in willekeurige woorden en er lijkt geen specifieke reden te zijn waarom zij gespiegeld werden. Misschien namen de Etruskische schrijvers uit Clusium de gewoonte om de <𐌂> te spiegelen uit Cortona over, maar pasten ze die regel niet consequent toe. In *CIE 1911* werd bijvoorbeeld slechts één <𐌂> van de vier

²³¹ *Rivista di Archeologia*, 25, p. 95-96; CIE 2, p. 121; CIE 3402; CIE 442; CIE 444; CIE 448; CIE 453; CIE 466; CIE 4665; CIE 4667; RIX, *Etruskische Texte*, Co 1.8; REE 60, 74; RIX, *Etruskische Texte*, Co 1.38; REE 54, 6; CIE 4781; CIE 1729; CIE 1911; CIE 2098; CIE 2304; CIE 2312; CIE 2603; CIE 2633; CIE 2713 en CIE 3007.

²³² J.A. TALBERT ed., *Atlas of Classical History*, Londen en Sydney, 1985, p. 82 en E. BRUCKMÜLLER en P.C. HARTMANN ed., *Putzger. Historische Weltatlas*, Berlijn, 2008, p. 36.

²³³ CIE 2, p. 121; CIE 3402; CIE 442; CIE 444; CIE 445; CIE 448; CIE 453; CIE 466; CIE 4665; CIE 4667; RIX, *Etruskische Texte*, Co 1.38; REE 54, 6 en RIX, *Etruskische Texte*, Co 1.8.

²³⁴ M. PALLOTINO ed., *Studi Etruschi. Rivista di Epigrafia Etrusca*, 60 (1995), p. 289.

²³⁵ TLE 630; CIE 3402; CIE 444; CIE 445; CIE 448; CIE 453; CIE 4665; CIE 4667; RIX, *Etruskische Texte*, Co 1.38; REE 54, 6; RIX, *Etruskische Texte*, Co 1.8; CIE 1729; CIE 2098; CIE 2099; CIE 2633 en CIE 2713.

²³⁶ G. BONFANTE en L. BONFANTE, *The Etruscan Language. An Introduction*, Manchester, 1983, p. 143 en Steinbauer D.H., *Neues Handbuch des Etruskischen*, Sankt Katharinen, 1999, p. 495.

gespiegeld. Een duidelijke verklaring waarom juist de <𐌚> werd gespiegeld is vooralsnog niet.

Een andere plaatsgebonden “spiegeltraditie” ligt in Caere in Zuid-Etrurië.²³⁷ In de zevende eeuw v.C. zou hier een dextrograde schrijfrichting in de mode zijn geweest volgens Bonfante en Wallace. Ook in Veii, Falerii en de Ager Faliscus komt die dextrograde (of progressieve) richting soms voor.²³⁸ Waarschijnlijk is dit dus een Zuid-Etruskisch fenomeen. De zevende-eeuwse inscripties uit Caere zijn dus door dit “modeverschijnsel” te verklaren.²³⁹ De andere inscripties uit Caere zijn te dateren in de zesde, vijfde en vierde eeuw v.C.²⁴⁰ Mij lijkt het dat het zogenaamde modeverschijnsel ook in deze perioden misschien nog doorwerkte. Anderzijds is de datering zo vroeg dat het Etruskisch op dat moment vrijwel geen vaststaande schrijfrichting had. Terwijl de Etrusken in andere gebieden meer neigden naar een sinistrograde schrijfrichting, kozen de inwoners van Caere aanvankelijk voor een dextrograde schrijforientatie. Op die manier kunnen verscheidene vroege inscripties in spiegelschrift verklaard worden, niet alleen uit Caere, maar ook uit bijvoorbeeld Veii²⁴¹ en Falerii.²⁴² Daarom is in deze gevallen het begrip “spiegelschrift” misschien niet helemaal toepasbaar. Dat de oude Italianen in bepaalde gebieden een andere richting kozen dan wat voor de overige bewoners van het Italisch schiereiland standaard was, wil natuurlijk niet zeggen dat die zogenaamde gespiegelde richting voor hen niet standaard was. Met andere woorden: het is niet omdat de Etrusken uit Caere in dextrograde richting schreven (wat ongewoon was voor de overige Etrusken) dat dit voor hen niet de standaardrichting was. Aangezien ze een eeuw lang deze schrijfrichting gebruikten, lijkt het logischer dat zij juist de sinistrograde richting als verkeerd zouden zien. Hoogstwaarschijnlijk zullen ze niet over hun eigen schrijfrichting gezegd hebben dat het spiegelschrift was.

²³⁷ TALBERT (1985), p. 82.

²³⁸ L. BONFANTE en R. WALLACE, “An Etruscan Pyxis Named ‘suntheruza’”, *Studi Etruschi*, 64 (2001), p. 206.

²³⁹ REE 40, 39; REE 56, 73; SE 36, 254 (f); REE 42, 217; SE 32, 167 (2); REE 45, 26; REE 48, 114 en SE 64, 205.

²⁴⁰ CIE 6197; REE 56, 75; REE 56, 35; REE 63, 28; SE 33, 537; REE 56, 31 en *Imagines Italicae*, p. 153 Caere 1.

²⁴¹ Rix, *Etruskische Texte*, Ve 0.3; Rix, *Etruskische Texte*, Ve 0.4; Rix, *Etruskische Texte*, Ve 0.7; Rix, *Etruskische Texte*, Ve 2.5; REE 65-68, 71; Rix, *Etruskische Texte*, Ve 3.51; Rix, *Etruskische Texte*, Ve 3.13; Rix, *Etruskische Texte*, Ve 3.18; Rix, *Etruskische Texte*, Ve 3.19; Rix, *Etruskische Texte*, Ve 3.22; Rix, *Etruskische Texte*, Ve 3.3; Rix, *Etruskische Texte*, Ve 3.30; Rix, *Etruskische Texte*, Ve 3.31; Rix, *Etruskische Texte*, Ve 3.33; Rix, *Etruskische Texte*, Ve 3.37; Rix, *Etruskische Texte*, Ve 3.41; CII 2561; Rix, *Etruskische Texte*, Ve 3.5; Rix, *Etruskische Texte*, Ve 3.9; Rix, *Etruskische Texte*, Ve 6.1; REE 56, 42 en Rix, *Etruskische Texte*, Ve 9.1.

²⁴² Rix, *Etruskische Texte*, Fa 0.13; CIE 8412; Rix, *Etruskische Texte*, Fa 1.6; CIE 8415; CIE 8416; CII 2614 (quater); CIE 8413; CIE 8426; Rix, *Etruskische Texte*, Fa 6.3; CIE 8547; Rix, *Etruskische Texte*, Fa G.1 en eventueel CIE 8585.

2.2.9 Spiegelschrift op voorwerpen

In verscheidene gevallen komt spiegelschrift voor op een voorwerp. In een eerder onderdeel werd al een geval van spiegelschrift op een ronde schaal vermeld,²⁴³ waar behalve het spiegelschrift ook verschillende andere foutjes gemaakt werden. Het omkeren van bepaalde letters was in dit geval misschien te wijten aan het feit dat de *scriptor* de tekst op een ronde schaal moest schrijven. Andere inscripties kunnen op eenzelfde manier verklaard worden: bepaalde inscripties op (ronde) voorwerpen zijn zonder duidelijke reden in spiegelschrift geschreven.²⁴⁴ Het is mogelijk dat deze teksten gespiegeld werden omdat het moeilijk was voor de *scriptores* op een rond voorwerp te schrijven. Zo'n voorwerp heeft immers geen duidelijke aflijning van wat de linkerkant of rechterkant is. Daarom is het ongetwijfeld moeilijker een bepaalde oriëntatie aan te houden. Zeker bij schalen, wanneer ook het verschil tussen bovenkant en onderkant minder duidelijk is dan bij bijvoorbeeld een vaas, komen ondersteboven geschreven letters ongetwijfeld meer voor.²⁴⁵ Hartmann verklaart ondersteboven geschreven letters op stenen ook als dusdanig: omdat de stenen ondergrond zwaar was en niet makkelijk verplaatst kon worden, moest de *scriptor* vaak over de steen gaan hangen of in een rare houding gaan staan om alle letters er goed op te krijgen. In zo'n andere houding is het natuurlijk makkelijker letters op hun kop te schrijven, omdat de perceptie van ruimtelijkheid hier in principe verandert.²⁴⁶ Volgens Schott en Dehaene is het schrijven van spiegelschrift vrij normaal in ongewone ruimtelijke omstandigheden. Op de onderkant van een tafel schrijven genereert bijvoorbeeld spiegelschrift, evenals schrijven op een plafond zoals bij de spiegelschriftinscripties uit Deir-el Berscha.²⁴⁷ Schrijven op een rond voorwerp zonder vaste oriëntatie hoort hier ongetwijfeld ook bij.

In een aantal gevallen is het spiegelschrift niet alleen op een rond voorwerp, maar ook aan de binnenkant van dat voorwerp geschreven.²⁴⁸ Dit zorgt natuurlijk voor extra spatiële verwarring, aangezien een tekst normaal gezien op de buitenkant van een voorwerp werd geschreven. De binnenkant is nogal een ongewone plaats om op te schrijven en dit sluit aan

²⁴³ *Imagines Italicae*, p. 355 Anagnia 13.

²⁴⁴ SE 38, 286 (1); Rix, *Etruskische Texte*, OA 4.30; CII 2604 (b); REE 65-68, 111; CIE 10950; CIE 10455; CIE 10839; AE 2003, 1289; REE 40, 14; REE 59, 23; SE 13, 427; REE 64, 101; REE 55, 58; CIE 8412; CIE 10162; CIE 8415; CIE 8413; CIE 8426; REE 65-68, 71; REE 56, 42; StBanti 271, 14; AE 1896, 99 (f); REE 50, 103; CIE 11448; CIE 1790; REE 64, 100; REE 40, 59; REE 42, 284; REE 58, 6; REE 58, 8; REE 58, 7; *Imagines Italicae*, p. 164 Forum Novum 2; *Imagines Italicae*, p. 921 Salernum 3; *Imagines Italicae*, p. 925 Picentia 1; *Imagines Italicae*, p. 942 Caudium 2; Rix, *Etruskische Texte*, OA 2.17; REE 42, 335; SE 15, 377 (7); REE 56, 43; REE 49, 15; SE 15, 376 (6,a); REE 48, 25; Rix, *Etruskische Texte*, Vc 0.11; REE 56, 65 en CIE 4613.

²⁴⁵ Zoals bijvoorbeeld bij *Imagines Italicae*, p. 355 Anagnia 13.

²⁴⁶ HARTMANN (2005), p. 410-411.

²⁴⁷ SCHOTT (2007), p. 10; DEHAENE (2009), p. 290; CUBELLI en DELLA SALA (2009), p. 101 en DEPAUW (2008).

²⁴⁸ AE 2003, 1289; CIE 10904; REE 64, 101; REE 59, 23; SE 13, 427 en REE 55, 58.

bij de hierbovenstaande stelling van Dehane en Schott dat dit spiegelschrift kan veroorzaken. Bij de inscripties aan de binnenkant is het echter wel belangrijk hoe de inscriptie werd aangebracht. Indien de tekst aan de binnenkant van de vaas geschilderd werd, kan het spiegelschrift verklaard worden door de spatiële verwarring die er daardoor ontstond. Het is anderzijds ook mogelijk dat de tekst ingekrast werd aan de binnenkant van de vaas, om op die manier te zorgen dat de tekst er aan de buitenkant in reliëf uitkwam. In dat geval is er sprake van een soort gestempeld opschrift, dat aan de binnenkant sowieso in spiegelschrift moet zijn om het aan de buitenkant juist te laten uitkomen. Dit is bijvoorbeeld het geval bij *AE 1983, 724*. Het is echter niet helemaal zeker (aangezien de opschriften niet in situ zijn raadgepleegd) hoe de tekst werd opgesteld op de voorwerpen. Het is dus mogelijk dat het spiegelschrift toch louter te wijten is aan de moeilijke ruimtelijkheid van de binnenkant van een voorwerp. Dat de vorm van het voorwerp soms gevolgd werd, is ook te zien in het Herculesbeeldje dat in een van de vorige secties werd vermeld (bijlage elf). De ondergrond voor het schrijven van de inscriptie is dus duidelijk belangrijk in verband met spiegelschrift.

In verschillende gevallen werden antieke teksten geplaatst naast afbeeldingen. Vaak gaat het hierbij om de naam van de persoon die afgebeeld werd. Het is te verwachten dat de teksten die zo'n afbeeldingen vergezellen in de standaardrichting werden geschreven, maar toch is dit niet altijd het geval. Verscheidene teksten²⁴⁹ werden in spiegelschrift geschreven en gezien het aantal van deze teksten in spiegelschrift was dit was een vrij voorkomend fenomeen.²⁵⁰

Afbeeldingen op vazen werden vaker vergezeld van tekst. De opschriften werden dan gepositioneerd aan de hand van de afbeeldingen. Statische figuren kregen meestal verticale inscripties, terwijl horizontale inscripties voornamelijk actieve taferelen vergezelden.²⁵¹ Dit is bijvoorbeeld goed te zien op de vaas van Klitias en Ergotimos (zie bijlage twaalf en

²⁴⁹ CIE 10446; SE 10, 403 (10); CHARSEKIN, *Deutung* 78, 12; CII 1068; CIE 5334; CIE 10198; CIE 10205; CIE 11111; CIE 11017; CIE 11096; CIE 11020; CIE 11238; CIE 11190; CIE 10872; RIX, *Etruskische Texte*, Fa G.1; AE 1987, 551; CII 2518; CII 2530; RIX, *Etruskische Texte*, Cl G.5; RIX, *Etruskische Texte*, Cl G.7; CII 477 (bis); SE 10, 321; RIX, *Etruskische Texte*, La S.1; RIX, *Etruskische Texte*, La S.3; RIX, *Etruskische Texte*, Ol 0.18; CII 2515; RIX, *Etruskische Texte*, Ol G.17; RIX, *Etruskische Texte*, Ol G.21; RIX, *Etruskische Texte*, Ol G.28; CII 2503; RIX, *Etruskische Texte*, Ol G.40; RIX, *Etruskische Texte*, Ol 6.43; RIX, *Etruskische Texte*, Ol G.44; SE 10, 403 (7); RIX, *Etruskische Texte*, Ol G.47; RIX, *Etruskische Texte*, Ol G.6; RIX, *Etruskische Texte*, Ol G.7; RIX, *Etruskische Texte*, Ol G.78; RIX, *Etruskische Texte*, Ol G.9; CII 2495; CII 2505; CII 1072; CII 2477; CII 2471; CII 2523; CII 2525; CII 1063; RIX, *Etruskische Texte*, Pe S.3; CII 1062; RIX, *Etruskische Texte*, Po G.1; CII 294; RIX, *Etruskische Texte*, Po S.2; SE 36, 242 (21); SE 36237 (5); CIE 10230; CII 11003; RIX, *Etruskische Texte*, Vs G.2; CII 478; SIMON/HIRMER, *Vasen* 28; SIMON/HIRMER, *Vasen* XI; SIMON/HIRMER, *Vasen* 31; SIMON/HIRMER, *Vasen* XV; SIMON/HIRMER, *Vasen* 51-57; SIMON/HIRMER, *Vasen* XXV; ABV 145,13; ARV² 62, 86; ARV² 63,87; ARV² 15,9 en CARPENTER, *Addenda*² 223.

²⁵⁰ COLLINS (2008), p. 66.

²⁵¹ A. STEINER, *Reading Greek Vases*, New York, 2007, p. 77-79.

dertien).²⁵² Soms werd er op vazen een spiegeling gebruikt om de vaas er transparant te doen uitzien. De vaas van Euthymides en Euphronios toont aan de ene kant het vooraanzicht van twee springende mannen en een fluitspeler, de andere kant van de vaas beeldt hun achterkant uit.²⁵³ Hetzelfde fenomeen kan ook op schrift toegepast worden: zo zouden enkele inscripties het woord <ΚΑΛΟΣ> van op de voorzijde gespiegeld hebben op de achterzijde. Op die manier wordt de vaas transparant, <ΚΑΛΟΣ> van op de voorkant kan immers in gespiegelde vorm gezien worden op de achterkant.²⁵⁴

Spiegelschrift in combinatie met figuren komt echter het meest voor in verband met de richting waar de figuren naar toe wijzen. In deze context is de tekst gespiegeld wanneer een figuur een bepaalde richting op kijkt. Bijvoorbeeld: op een vaas met Hektor en Menelaos zal de naar links kijkende Hektor het naar links georiënteerde bijschrift <ΕΚΤΟΡ> krijgen, terwijl de naar rechts kijkende Menelaos het dextrograde bijschrift <ΜΕΝΕΛΑΟΣ> krijgt (zie bijlage veertien).²⁵⁵ Meestal lieten de schrijvers hun tekst vanuit de figuur vertrekken, zeker wanneer het ging om een tekst die door de figuur op de vaas gesproken werd.²⁵⁶ In de meeste gevallen volgt de tekst dus de kijkrichting van de figuur, maar dat is niet altijd zo. In een aantal gevallen zijn de teksten allemaal naar rechts georiënteerd, ongeacht welke kant de figuur op kijkt.²⁵⁷ Volgens Brown werd de schrijfrichting op vazen soms gewoon gekozen naar voorkeur van de maker. Voor een esthetisch effect koos de vaasschilder daarom in enkele gevallen misschien niet voor de standaardrichting, maar voor de richting die hij het best vond passen bij structuur van de vaasschilderingen.

Niet alle gevallen van spiegelschrift op een vaas zijn daarom te kwalificeren als spiegelschrift. De gevonden inscripties zijn meestal Etruskisch of Grieks (met één uitzondering in het Latijn). De Etruskische inscripties houden zich meestal aan het principe waarbij de tekst de oriëntatie van de figuur volgt (zie bijlage vijftien), maar omdat niet van alle opschriften een afbeelding beschikbaar was, is het moeilijk dit met zekerheid te verifiëren. De Griekse inscripties kennen hetzelfde principe, maar tot deze groep behoren ook een aantal vazen waarbij alle opschriften sinistrograad zijn (d.i. niet-standaard voor het Grieks). Die laatste inscripties zijn allemaal te dateren tussen de achtste en zesde eeuw v.C., waardoor het

²⁵² SIMON/HIRMER, *Vasen* 51-57.

²⁵³ STEINER (2007), p. 2-3.

²⁵⁴ ABV 145,13; ARV² 62, 86; ARV² 63,87; ARV² 15,9 en CARPENTER, *Addenda*² 223 via STEINER (2007), p. 83-85.

²⁵⁵ SIMON/HIRMER, *Vasen* 31.

²⁵⁶ S. BROWN en S. SULLIVAN, *Greek Vase Painting Project*, (http://www.archaeological.org/pdfs/education/greekvase/AIA_Greek_Vase_Painting_teacher2.pdf).

Geraadpleegd 1 mei 2015.

²⁵⁷ SIMON/HIRMER, *Vasen* 29/XIV; SIMON/HIRMER, *Vasen* 36; SIMON/HIRMER, *Vasen* 39; SIMON/HIRMER, *Vasen* 50.

ook mogelijk is dat de standaardrichting voor het Grieks op dat moment misschien wel sinsistrograad was (zoals van het overgenomen Fenicische schrift). Het is zelfs mogelijk dat er nog helemaal geen standaardrichting was.

In elk geval is spiegelschrift op voorwerpen een van de meest voorkomende vormen van spiegelschrift (namelijk 119 keer). Wanneer de oudste inscripties (te dateren tussen de achtste en de zesde eeuw v.C.) niet meegeteld worden, omdat het spiegelschrift hier misschien te wijten is aan een flexibele schrijfrichting die op dat moment gangbaar was, blijft het aantal nog steeds rond de honderd. Van deze honderd werden zeker vijfenzeventig inscripties zonder twijfel gespiegeld vanwege esthetische doeleinden. De volgende sectie zal dan over andere vormen van esthetisch spiegelschrift handelen.

2.2.10 Esthetiek

De meeste gevallen van esthetisch spiegelschrift zijn natuurlijk te vinden in combinatie met afbeeldingen op vazen, zoals in het vorige onderdeel werd geduid. Daarnaast zijn in de loop van dit hoofdstuk ook andere (deels) gespiegelde inscripties vermeld die een esthetische component hebben. Esthetiek heeft in de meeste gevallen te maken met symmetrie: er bestaan bijvoorbeeld inscripties waarbij twee keer dezelfde tekst wordt weergegeven, de ene op de normale manier, de andere ondersteboven.²⁵⁸ Het gebruik van spiegelschrift op vazen heeft meestal ook een symmetrische functie (denk maar aan de <KAAOΣ>-inscripties die voor symmetrie tussen voor- en achterkant van een vaas zorgen) en dat is meestal ook wat hen zo mooi maakt. Andere voorbeelden van symmetrische inscripties zijn natuurlijk de palindroominscripties.²⁵⁹ Hierbij gebeurt de omkering niet altijd in spiegelschrift (net zoals bij de ondersteboven geschreven inscripties), maar de veranderde leesrichting zorgt wel voor een esthetisch effect. In de magische papyri komt dit fenomeen eveneens voor, zoals bijvoorbeeld in *PGM XIXa*, 1-54 en *PGM XXXIII*, 1-25. Ook hier werd enkel de leesrichting gespiegeld, maar niet de letters zelf.

In dezelfde context is in een voorafgaand hoofdstuk *DTA 34* vermeld, waarbij de twee middenste regels van de inscriptie gespiegeld werden. Daardoor staan enkel de eerste en de laatste regel in de juiste richting en dit geeft de inscriptie een soort esthetisch effect. In het geval van magische teksten is symmetrie ongetwijfeld een factor die de bovennatuurlijke kracht van de tekst meer versterkt. Tot slot is er nog een Etruskisch opschrift waarbij symmetrie op een welbepaalde manier voor een esthetisch effect zorgt. De tekst geeft twee woorden weer, geschreven in respectievelijk de linker- en rechterbovenhoek van een

²⁵⁸ IMS 2, 224 en ILAlg 2, 2626.

²⁵⁹ AE 1936, 32; SGD 154 en SGD 162.

plakkaatje (zie bijlage zestien). Het woord in de rechterbovenhoek werd dextrograad weergegeven, wat ongewoon is voor het Etruskisch. De uitgever, Bloch, merkt de uitzonderlijke symmetrie van deze inscriptie op, die doet vermoeden dat spiegelschrift hier werd gebruikt uit esthetische overwegingen.²⁶⁰ Symmetrie hoeft dus niet altijd te bestaan tussen dezelfde woorden, ook twee verschillende woorden kunnen in een symmetrische layout bij elkaar gebracht worden.

In één geval wordt het esthetisch effect veroorzaakt zonder symmetrie.²⁶¹ De tekst gaat als volgt:

“Pomerium // Ti(berius) Claudius / Drusi f(ilius) Caisar(!) / Aug(ustus) Germanicus / pont(ifex) max(imus) trib(unicia) pot(estate) / VIII imp(erator) XVI co(n)s(ul) IIII / censor p(ater) p(atriciae) / auctis populi Romani / [fi]nibus pomerium / ampliavit terminavitq(ue) // CIIX”

“Pomerium. Tiberius Claudius, zoon van Drusus, Caesar Augustus Germanicus, pontifex maximus, met de tribunaire macht voor de negende keer, imperator voor de zestiende keer, consul voor de vierde keer, censor, vader des vaderlands, heeft, nadat de grenzen van het Romeinse volk uitgebreid waren, het pomerium vergroot en begrensd.”

De eerste <POMERIUM> staat boven de inscriptie en is op zijn kop gedraaid, zodat het spiegelschrift lijkt. Mijns inziens wordt het woord hier ook omgekeerd omwille van een esthetisch effect. “Pomerium” fungeert hier als een soort titel; om onderscheid te maken met de rest van de informatie is het dus makkelijk die tekst op een ongebruikelijke manier weer te geven. Het gebruik van een omkering lijkt daarbij enigszins vreemd, aangezien niet veel mensen het zouden kunnen lezen, maar dit kan weerlegd worden door drie argumenten. Ten eerste is uit het vervolg van de inscriptie duidelijk waarover de inscriptie gaat, zodat het eigenlijk niet nodig is het eerste woord te kunnen lezen. Ten tweede is woord- en letteroriëntatie iets waar keizer Claudius, die deze inscriptie liet oprichten, zich mee bezighield. Zo is bij Quintilianus te lezen dat Claudius de Aeolische digamma introduceerde in Rome om de /v/ weer te geven, want op die manier zou het verschil tussen de /u/ en de /v/ veel duidelijker worden.²⁶² Deze digamma zag er uit als een <F> op zijn kop, en wordt

²⁶⁰ BLOCH, *Recherches*, p. 181.

²⁶¹ AE 1909, 208.

²⁶² Quint. Instit. 1,7, 26-27.

overigens ook in de bovenstaande inscriptie gebruikt, in de woorden “ampliavit” en “terminavit”. Door gebruik te maken van de digamma speelde Claudius ook met de richtingen van de letters, waardoor het ondersteboven <POMERIUM> logisch lijkt. Ten slotte is het niet zo ongeloofwaardig dat geoefende lezers een omgekeerd woord zouden kunnen lezen. Zeker wanneer de tekst in drukletters staat (zoals hier het geval is), is het voor een vaardige lezer niet heel moeilijk het juiste te woord te kunnen ontcijferen en zeker in dit geval, omdat het woord niet *echt* in spiegelschrift staat, maar gewoon ondersteboven. Wanneer de lezer op zijn kop zou staan of de inscriptie zou draaien, is die in principe perfect leesbaar.

2.2.11 Boustrophedon en flexibiliteit van de schrijfrichting

In het eerste hoofdstuk werden de verschillende schriften en hun schriftorientatie besproken. Daaruit bleek dat niet elk schrift op elk moment in de geschiedenis een vaste schriftrichting had. Vooral bij het Zuid-Piceens is dat duidelijk: de meeste gevonden inscripties zijn daar immers in *boustrophedon* geschreven. Dit wijst erop dat het Zuid-Piceens waarschijnlijk geen vaststaande schriftorientatie had. De overige inscripties in dat schrift zijn dus moeilijk te onderzoeken op spiegelschrift, aangezien het niet helemaal duidelijk is wat dan juist de standaardrichting zou moeten zijn. Het is mogelijk dat de Zuid-Piceni vooral een dextrograde schrijfrichting hanteerden, maar wanneer de *scriptores* bepaalde inscripties dan schreven in de tegenovergestelde richting kan dit natuurlijk te wijten zijn aan de onzekerheid betreffende de juiste schriftorientatie. Een flexibele schrijfrichting veroorzaakte ongetwijfeld spiegelschrift in deze gevallen.²⁶³

Zoals in hoofdstuk één al werd vermeld, kenden zowel het Etruskisch, het Latijn en het Grieks ook een periode van flexibiliteit met betrekking tot hun schriftrichting. Dit resulteerde zonder twijfel in een *boustrophedon*-schrijfrichting én in spiegelschriftinscripties. Behalve de Zuid-Piceense inscripties zijn de meeste *boustrophedon*-inscripties Etruskisch.²⁶⁴ Het zou te verwachten zijn dat die allemaal vrij vroeg gedateerd worden, maar dat is niet het geval. Eén inscriptie stamt uit de tweede eeuw v.C., net als de enige Oskische *boustrophedon*-inscriptie.²⁶⁵ De enige Latijnse *boustrophedon*-inscriptie is anderzijds wel vrij oud en wordt rond de vijfde of zelfs zesde eeuw v.C. gedateerd.²⁶⁶ Ongetwijfeld zijn er meer *boustrophedon*-inscripties, vooral in het Grieks, maar vanwege heuristische moeilijkheden (die ook in de inleiding besproken zijn) waren die niet altijd te vinden.

²⁶³ *Imagines Italicae*, p. 170 Cures 2; *Imagines Italicae*, p. 227 Aufinum 1; *Imagines Italicae*, p. 259 Interpromium B; *Imagines Italicae*, p. 257 Interpromium A en *Imagines Italicae*, p. 198 Interamnia Praetuttiorum 2.

²⁶⁴ REE 74, 38; CIE 405; Rix, *Etruskische Texte*, Cm 0.27; REE 45, 16 (a); CIE 5432; REE 51, 29 en REE 74, 46.

²⁶⁵ *Imagines Italicae*, p. 1192 Terventum 29.

²⁶⁶ CIL 1, 2(1), 5.

Omdat de meeste schriften pas vanaf een bepaald moment voor een vaste schriftrichting kozen (of daarnaar evolueerden), kunnen de inscripties die vóór die periode in spiegelschrift zijn geschreven, verklaard worden door een flexibiliteit qua schriftorientatie. Het is echter moeilijk te bepalen waar precies de cesuur zou moeten liggen voor het onderscheid tussen spiegelschrift of niet-spiegelschrift. Gezien de meeste schriften rond 600 v.C. vrij zeker een vaste schriftorientatie hadden, is het misschien gepast rond deze periode (voorzichtig) de grens te plaatsen. Deze cesuur is natuurlijk niet vaststaand en spiegelschrift van vóór deze periode kan een andere verklaring hebben gehad, net zoals spiegelschrift van na die periode nog steeds verklaard kan worden door een onverschilligheid jegens de schriftorientatie. Op basis van deze argumentatie zijn er een vijftigtal gespiegelde inscripties te verklaren door een niet-vaststaande schriftrichting.²⁶⁷ Natuurlijk is het in deze gevallen moeilijk te spreken van spiegelschrift. De term spiegelschrift kan immers alleen gebruikt worden wanneer de richting van de geschreven tekst afwijkend is van de norm. In de gevallen waar er nog geen vaststaande richting is, is er dus ook geen sprake van spiegelschrift.

De beste voorbeelden voor een flexibele schriftrichting zijn te vinden in de Etruskische inscripties. Een groep van zes inscripties met dezelfde tekst bevat vier inscripties in spiegelschrift.²⁶⁸ De inscripties zijn te dateren in de derde eeuw v.C en volgens de gewoonte van het Etruskisch zou de schriftrichting dus sinistograad moeten zijn, maar toch blijft het vreemd dat er vier inscripties in de andere richting werden geschreven. De maker van de inscripties kon immers ook in de juiste richting schrijven, wat blijkt uit de overige twee inscripties. Dat de meerderheid van de inscripties in de “foute” richting werd geschreven, doet twijfelen of de dextrograde schriftorientatie niet de juiste was. In dat geval zijn slechts twee inscripties gespiegeld, maar ook dan blijft het feit dat de *scriptor* bepaalde inscripties in de omgekeerde richting schreef. De meest logische verklaring is dus dat de schriftrichting in deze inscripties niet veel belang had. Omdat de inscripties uit de derde eeuw

²⁶⁷ CEG 1, 432; *Imagines Italicae*, p. Anagnia 2; CIL 1.2.1, 1; CIL 1.2.1, 3; SIMON/HIRMER, *Vasen* 11; SIMON/HIRMER, *Vasen* 29/XIV; SIMON/HIRMER, *Vasen* 36; SIMON/HIRMER, *Vasen* 39; REE 48, 117; RIX, *Etruskische Texte*, Fe 0.5; REE 45, 18; CII 2248; RIX, *Etruskische Texte*, Vc 0.29; RIX, *Etruskische Texte*, Fs 0.3; RIX, *Etruskische Texte*, Cr 2.27; CIE 10263; RIX, *Etruskische Texte*, La 0.2; RIX, *Etruskische Texte*, Cr 0.4; RIX, *Etruskische Texte*, OI 2.13; RIX, *Etruskische Texte*, OA 3.2; RIX, *Etruskische Texte*, Ve 6.1; *Imagines Italicae*, p. 592 Ascerrae 1; *Imagines Italicae*, p. 343 Anagnia 1; CIE 10902; CII 2561; CIE 10163; REE 69, 7; RIX, *Etruskische Texte*, Ve 2.5; RIX, *Etruskische Texte*, Ve 3.41; RIX, *Etruskische Texte*, Cr 3.12; RIX, *Etruskische Texte*, Ve 3.18; RIX, *Etruskische Texte*, Ve 0.4; RIX, *Etruskische Texte*, 0.3; RIX, *Etruskische Texte*, Ve 3.19; RIX, *Etruskische Texte*, Ve 3.30; RIX, *Etruskische Texte*, Ve 3.37; RIX, *Etruskische Texte*, Ve 3.5; RIX, *Etruskische Texte*, Ve 3.9; RIX, *Etruskische Texte*, Cr 3.17; CIE 10001; RIX, *Etruskische Texte*, Ve 3.13; RIX, *Etruskische Texte*, Ve 3.22; RIX, *Etruskische Texte*, 3.3; RIX, *Etruskische Texte*, 3.31; RIX, *Etruskische Texte*, Cr 3.20; RIX, *Etruskische Texte*, Ve 0.7; RIX, *Etruskische Texte*, Ve 3.33; RIX, *Etruskische Texte*, Vs 1.13; SIMON/HIRMER, *Vasen* 50; RIX, *Etruskische Texte*, Fa 1.6; CII 2665 (b) en RIX, *Etruskische Texte*, Fa 0.13.

²⁶⁸ CIE 10139; CIE 10140; CIE 10141; CIE 10142; CIE 10143; CIE 10144.

v.C. komen en dus niet extreem oud zijn, blijkt dat onverschilligheid ten opzichte van schriftoriëntatie niet altijd werd afgebakend door tijdsgrenzen.

Is het daarnaast ook mogelijk dat door onverschilligheid jegens de richting verschillende letters binnen één woord konden variëren van oriëntatie? In een zevende-eeuws opschrift uit Etrurië schreef de *scriptor* immers altijd de <𐌚> in spiegelschrift.²⁶⁹ Deze inscriptie is in de voorafgaande secties ook herhaaldelijk aan bod gekomen, namelijk in hoofdstuk 2.2.4 en 2.2.6. Hoewel deze inscriptie te dateren is in de zevende eeuw en het spiegelschrift te wijten kan zijn aan een flexibele schriftrichting, is het plausibeler dat de omgekeerde letters te verklaren zijn door een foutje van de maker of door een magisch effect. Mijns inziens is het waarschijnlijker dat indien er geen vaste schriftrichting is, er voornamelijk wordt gewisseld tussen lees- en schrijfrichtingen, maar niet echt tussen verschillende letterrichtingen binnen één woord. Dit laatste komt natuurlijk wel meer voor bij interferentie tussen twee verschillende schriften, zoals in het voorbeeld van “Appius” in hoofdstuk 2.2.3.

2.2.12 Overige verklaringen

De vorige onderhoofdstukken konden meestal vrij duidelijk verklaren waarom bepaalde inscripties in spiegelschrift werden geschreven. In een aantal gevallen is het echter niet zo eenvoudig. Soms kunnen deze inscripties verklaard worden door een niet vaststaande schrijfrichting, maar de meeste opschriften zijn te dateren na 600 v.C. en hadden dus waarschijnlijk wel al een standaard schriftoriëntatie, zeker de opschriften uit de derde eeuw v.C. of later. Hierdoor zijn er een zestigtal teksten waarbij het onduidelijk is waarom ze precies gespiegeld zijn.²⁷⁰

²⁶⁹ CIE 8416.

²⁷⁰ REE 74, 38; NSc 1934, 79; CIE 8585; REE 60, 78; Rix, *Etruskische Texte*, AH 1.20; Rix, *Etruskische Texte*, AT 1.212; CIE 11311; CIE 4832 (a); Rix, *Etruskische Texte*, Cm 2.1; Rix, *Etruskische Texte*, Cr 2.111; Rix, *Etruskische Texte*, Cr 2.134; JEHASSE, *Nécr. Aléria* 549, 5; Rix, *Etruskische Texte*, Fe 3.4; Rix, *Etruskische Texte*, Fe 4.1; *Imagines Italicae*, p. 139 Tudor 6; *Imagines Italicae*, p. 140 Tudor 7; *Imagines Italicae*, p. 155 Satyricum 1; *Imagines Italicae*, p. 587 Philistelia 1 (1,d); *Imagines Italicae*, p. Irinthum 1 (1,b); *Imagines Italicae*, p. 903 Nuceria 1 (3,b); *Imagines Italicae*, p. 903 Nuceria 1 (2); *Imagines Italicae*, p. 981 Venafrum 4; Rix, *Etruskische Texte*, La 2.8; Rix, *Etruskische Texte*, La 2.9; Rix, *Etruskische Texte*, Na 3.1; Rix, *Etruskische Texte*, OA 6.2; CII 2594; CII 2597; Rix, *Etruskische Texte*, Ru 0.4; Rix, *Etruskische Texte*, Sp 2.2; CIE 10003; CII 2191; CII 2237; Rix, *Etruskische Texte*, Vc 1.63; Rix, *Etruskische Texte*, Ve 0.27; Rix, *Etruskische Texte*, Vs 7.25; Rix, *Etruskische Texte*, Vs 7.38; *Imagines Italicae*, p. 141 Tudor 8; REE 57, 29; REE 57, 30; CII 2260(a); CII 2196; AE 2006, 910; AE 1911, 60; AE 1984, 624; AE 1994, 1258; AE 1994, 1257; AE 2001, 1590 (d); SE 36, 255; *Imagines Italicae*, p. 1340 Nerulum 1; *Imagines Italicae*, p. 918 Salernum 1; *Imagines Italicae*, p. 919 Salernum 2; CIE 3346; CIE 3691; CIE 1564; CIE 2240; CIE 2323; CIE 2846; CIE 526; CIE 527; CIE 569; CIE 1565 en CIE 1130.

Elf van deze opschriften werd in een grafcontext gevonden.²⁷¹ Of dit iets met het gebruik van spiegelschrift te maken heeft, is moeilijk te bepalen. Het is mogelijk dat bepaalde *scriptores* verkozen in spiegelschrift te schrijven, net zoals ze dat bij magische inscripties deden. Deze vergelijking is echter niet helemaal sluitend. In magische inscripties werd spiegelschrift voornamelijk gebruikt om een negatief (“ἐπαρίστερα”) effect te bewerkstelligen. Het is vreemd wanneer dit het geval zou zijn in een gewone grafcontext. Omdat deze elf inscripties allemaal Etruskisch zijn, is het moeilijk hen te vertalen en met zekerheid te weten wat hun doel was. Toch is het waarschijnlijk dat ze gewoon de naam van de dode omvatten en daarom lijkt het vreemd dat hier spiegelschrift werd gebruikt.

Gezien de moeilijkheid het spiegelschrift in deze laatste gevallen te verklaren, is dit het aangewezen moment een vergelijking te maken met spiegelschrift in latere perioden. Terwijl in de oudheid de schriftrichting soms werd omgekeerd om cultuurgebonden redenen (zoals het plaatsgebonden spiegelschrift uit Caere, de magische inscripties, enzovoort), komt spiegelschrift vandaag de dag nog steeds voor, maar in een andere context. De omkering van schriftrichting en aparte letters gebeurt nu voornamelijk onder impuls van neurologische omstandigheden. Mensen met hersenletsels kunnen in sommige gevallen moeilijk in de juiste richting schrijven en ook jonge schrijvers maken vaker fouten tegen de schriftorientatie. Zoals in de inleiding al vermeld werd, is over dit onderwerp veel geschreven.

De meeste onderzoekers geloven dat het optreden van spiegelschrift te wijten is aan rechts- of linkshandigheid van de schrijver.²⁷² Volgens Schott zouden linkshandige schrijvers makkelijker in spiegelschrift schrijven, omdat het makkelijker is een abductieve richting aan te nemen bij het schrijven. Met andere woorden: in schriften waarbij de richting dextrograad is, is het voor linkshandige mensen makkelijker om in een sinistrograde richting te schrijven. Dit geldt echter enkel in schriften met een dextrograde schrijfrichting. Voor schriften zoals het Hebreeuws en Arabisch, waarbij het schrift van rechts naar links loopt, zou het juist makkelijker zijn voor rechtshandigen in spiegelschrift te schrijven. De dominantie van een bepaalde hand (of hersenhelft) is dus belangrijk voor het plaatsvinden van spiegelschrift.²⁷³ Linkshandigen hebben meestal een dominante rechterhersenhelft, waardoor het fixatiepunt²⁷⁴

²⁷¹ CIE 3346; CIE 3691; CIE 1564; CIE 2240; CIE 2323; CIE 2846; CIE 526; CIE 527; CIE 569; CIE 1565 en CIE 1130.

²⁷² SCHOTT (2007), p. 10; DEHAENE (2009), p. 290 en SCHOTT en SCHOTT (2004), p. 1849-1851.

²⁷³ J. GOODNOW, “Direction and Sequence in copying. The Effect of Learning to write in English and Hebrew”, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 4 (1973), p. 264 en SCHOTT, (2007), p. 10

²⁷⁴ Het punt waarop het oog zich fixeert bij het lezen. Dit is het scherpste punt dat de lezer ziet, de omgeving daarrond wordt iets vager waargenomen, maar kan nog steeds gelezen worden (DEHAENE (2009), p. 13-18).

van hun ogen voornamelijk aan de rechterkant komt te liggen. Op die manier kunnen ze meer letters identificeren aan de linkerkant van dit punt dan aan de rechterkant, wat voor een sinistrograde leesrichting zorgt.²⁷⁵ Dit zou niet alleen biologisch te verklaren zijn, maar ook cultuurgebonden. Mensen met een sinistrograde schrift hebben geleerd van rechts naar links te lezen (en schrijven) en passen daarom ook hun fixatiepunt aan.²⁷⁶ Als dit klopt, schrijven linkshandigen makkelijker van rechts naar links en rechtshandigen van links naar rechts. Dit argument is natuurlijk moeilijk door te trekken naar de oudheid, het is immers onmogelijk te weten of iemand links- of rechtshandig was in de oudheid. Dit zou af te leiden kunnen zijn aan de duidelijkheid van de tekst. Teksten met duidelijk geschreven letters wijzen er op dat de richting die gehanteerd werd waarschijnlijk de makkelijkste was voor de schrijver. Een gespiegelde tekst met duidelijk geschreven letters in het Oskisch is waarschijnlijk geschreven door iemand die rechtshandig was, aangezien een dextrograde richting makkelijker is voor rechtshandige mensen. Maar ook hier zijn opmerkingen bij te maken. Ten eerste wordt een schriftrichting aangeleerd ongeacht de handigheid van de schrijver. Linkshandige mensen leren vandaag de dag ook van links naar rechts schrijven, hoewel dit voor hen moeilijker is, en dat wil niet zeggen dat hun geschrift minder leesbaar is dan dat van rechtshandige mensen. Daarnaast geloven moderne onderzoekers dat de meeste mensen rechtshandig zijn, en dat dit in de oudheid ook zo was.²⁷⁷ Als het voor rechtshandigen makkelijker is van links naar rechts te schrijven, blijft de vraag waarom de meeste schriften dan wel van rechts naar links gingen. Niet elke onderzoeker is akkoord met de stelling van Schott, Fischer en Cubelli menen dat in het geval van kinderen evenveel rechtshandigen als linkshandigen fouten maken tegen de richting.²⁷⁸

Schott gelooft ook dat schriften die van rechts naar links gaan meer de tendens hebben om in spiegelschrift geschreven te worden.²⁷⁹ In combinatie met het argument van de handigheid kan dit kloppen: rechtshandige mensen die van rechts naar links schrijven hebben het moeilijker dan linkshandigen. Aangezien rechtshandigheid meer voorkomt, zal spiegelschrift dus ook meer voorvallen bij sinistrograde schriften. Dit kan ook verklaren

²⁷⁵ SCHOTT en SCHOTT (2004), p. 1849-1851; DEHAENE (2009), p. 13-18 en SCHOTT (2007), p. 10.

²⁷⁶ DEHAENE (2009), p. 17.

²⁷⁷ I.M. GAST, "Handedness", *Journal of Educational Sociology*, 2 (1929), p. 487-491 en SCHOTT en SCHOTT (2004), p. 1849-1851.

²⁷⁸ FISCHER (2010), p. 392 en CUBELLI en DELLA SALA (2009), p. 103.

²⁷⁹ SCHOTT (2007), p. 8.

waarom in de oudheid meer spiegelschrift voorkomt bij onder andere het Etruskisch, het Oskisch en Umbrisch dan bij het Latijn en het Grieks.²⁸⁰

Behalve handigheid zijn er andere redenen voor het schrijven van spiegelschrift. Spiegelschrift kan bijvoorbeeld ook veroorzaakt worden door hersenschade.²⁸¹ Deze verklaring is vrijwel niet toepasbaar op de oudheid. Het veroorzaken van hersenletsel zal in de oudheid voornamelijk voor de dood hebben gezorgd, en ten tweede is het absurd te veronderstellen dat mensen die niet op een juiste manier konden schrijven de kans kregen om opschriften te vervaardigen. Inscripties werden meestal door *professionals* gemaakt, en mensen met een eventueel hersenletsel werden ongetwijfeld geen professionele *scriptores*.

Een interessante theorie met betrekking tot spiegelschrift komt van Dehaene.²⁸² Volgens deze auteur zou de mens van nature geen onderscheid maken tussen links en rechts. Onze hersenhelften zijn eigenlijk spiegelbeelden van elkaar, dus wanneer een bepaald stuk visuele informatie terecht komt in onze rechterhersenhelft, wordt datzelfde beeld automatisch gespiegeld in onze linkerhersenhelft.²⁸³ Dit is heel nuttig voor het alledaagse leven: zo is het mogelijk voorwerpen (en personen) vanuit verschillend gezichtspunten toch aan te duiden als één en hetzelfde. Voor schrift is dit natuurlijk niet zo handig. Dehaene legt uit dat wanneer een kind leert dat is /b/, zijn hersenen ook automatisch aanleren dat <d>, de gespiegelde vorm van , gelijk is aan /b/. Dit is natuurlijk heel verwarrend in de westerse schriftsystemen, want het onderscheid tussen /b/ en /d/ moet weldegelijk blijven bestaan. Daarom moet de westerse mens die spiegeling van de hersenen afleren in verband met schrift. Wanneer we dit niet zouden doen, zouden we ongetwijfeld allemaal in *boustrophedon* schrijven. Dehaene verwijst ook naar het *boustrophedon*: volgens hem hadden de oude Egyptenaren en Grieken geen nood aan het afleren van de hersensymmetrie, omdat zij perfect in *boustrophedon* konden schrijven zonder dat het verwarrend werd. Dit is natuurlijk nogal kort door de bocht: de Grieken schreven niet altijd in *boustrophedon*, net zomin als de Egyptenaren. Wat Dehaene hier misschien op een slecht beargumenteerde wijze probeert te verduidelijken, is dat deze theorie voornamelijk opgaat voor westerse schriftsystemen (en in principe ook vooral voor onderkastletters, een is immers niet de gespiegelde vorm van een <D>). Helemaal sluitend is zijn stelling dus niet, zeker omdat ook de oude Grieken het

²⁸⁰ Maar deze stelling moet voorzichtig geponeerd worden, aangezien het precieze aantal teksten in spiegelschrift moeilijk te onderzoeken is.

²⁸¹ DEHAENE (2009), p. 235-300 en SCHOTT (2007), p. 5-13.

²⁸² DEHAENE (2009), p. 264-300.

²⁸³ SCHOTT is niet akkoord met dit gegeven: SCHOTT (2007), p. 10-11.

schrijven van rechts naar links vreemd vonden.²⁸⁴ Daarbij is het ook vreemd dat, wanneer *boustrophedon* de makkelijkste schrijfrichting zou zijn voor de mens, heel weinig schriften deze oriëntatie volgen. Toch klopt het dat er een welbepaalde spiegeling aanwezig is tussen de hersenhelften: het is vrij moeilijk met de linker- en de rechterhand tegelijkertijd dezelfde kant op te draaien, maar wanneer hetzelfde woord gelijktijdig door de linker- en rechterhand wordt geschreven, zal één van de twee woorden in de correcte richting worden geschreven, terwijl het andere waarschijnlijk gespiegeld is. Er zit dus een spiegelmecanisme in de mens zelf, maar in hoeverre dit voor het optreden van spiegelschriftinscripties in de oudheid heeft gezorgd, is niet altijd even duidelijk.

Tot slot is er nog de theorie van “la grammaire d’action” van Fischer.²⁸⁵ Hierbij stelt hij dat kinderen fouten maken tegen de richting van letters omdat ze in de meeste gevallen allereerst van rechts naar links lezen. Wanneer ze daarna de gelezen letter zelf moeten schrijven, zijn ze geneigd hetgene wat ze eerst gezien hebben eerst neer te schrijven. Daarom dat ze bijvoorbeeld de <R> in spiegelschrift zullen weergeven, omdat ze de verticale streep van de <R> pas in tweede instantie hebben gezien (na de diagonale streep en de halve cirkel) en die dus ook pas als tweede zullen weergeven. Daarnaast, zegt Fischer, zijn er bepaalde vaststaande regels bij het schrijven die natuurlijk zijn voor de mens en die in sommige gevallen voor spiegelschrift zullen zorgen. Bijvoorbeeld: het startpunt van een letter ligt vrijwel altijd links en bovenaan. In eerste instantie worden er ook altijd eerst verticale lijnen getrokken, die van boven naar beneden gaan. Een andere regel is dat het schrijfmateriaal (pen of potlood e.a.) zo weinig mogelijk opgeheven mag worden. Bij het volgen van deze regels (er zijn er zeven), zal de letter <N> vaak in spiegelschrift geschreven worden: eerst wordt er een verticale lijn van linksboven naar –beneden getrokken. Het kind kent ondertussen de vorm van de letter (maar niet de richting) en weet dat er nu een schuine lijn volgt, maar omdat het schrijfmateriaal niet opgetild wordt, zal die diagonaal naar boven lopen. Tot slot blijft er niets anders over dan een nieuwe verticale lijn van boven naar beneden te trekken.²⁸⁶ Op die manier schrijven vele kinderen spiegelschrift wanneer ze de letters leren schrijven. Bij onervaren schrijvers in de oudheid kan dit misschien ook een van de verklaringen geweest zijn, maar alleen de inscripties waarbij slechts één of twee foutjes gemaakt werden, kunnen zo verklaard worden.

²⁸⁴ Her. Hist. 2,36.

²⁸⁵ FISCHER (2010).

²⁸⁶ FISCHER (2010), p. 374-375.

Het schrijven van spiegelschrift wordt in verband gebracht met een non-familiariteit ten opzichte van het schrift. Iemand die pas leert schrijven, maakt meer fouten in verband met richting; iemand die al lang kan schrijven, heeft zijn directionele apraxie kunnen wegwerken en schrijft altijd in de juiste richting.²⁸⁷ Misschien is dit ook toe te passen op de ontwikkeling van het schrift: de oudste schriftsystemen waren natuurlijk nog vrij onbekend met het schrijven en werden daardoor gekenmerkt door een grote directionele apraxie. Oriëntatie is daarom bij deze schriften niet zo essentieel (zie het proto-sinaïtisch, het hiërogliefenschrift en gevallen van *boustrophedon* bij Etruskisch, Grieks en Latijn). Wanneer een schrift een langere tijd in omloop is, zal het schrijven van spiegelschrift ook steeds abnormaler worden. Op dat moment is de directionele apraxie van dat schrift in grotere mate verdwenen.

“Mirror script is a highly heterogenous phenomenon”, meent Schott²⁸⁸ en dit klopt ook voor de oudheid. Hoewel in dit hoofdstuk opgedeeld is in verschillende onderdelen, is het verklaren van spiegelschrift niet zo makkelijk af te bakenen. Verschillende inscripties vertonen een overlap tussen de verschillende verklaringen. Spiegelschrift in een gestempeld opschrift is misschien niet te wijten aan de foutjes die gemaakt werden bij het maken van de stempel, maar aan het feit dat de *scriptor* beïnvloed werd door een ander schrift en daarom fouten maakte.²⁸⁹ Daarbij kan een stempel bijvoorbeeld ook een afkorting in de vorm van bijvoorbeeld een gespiegelde C bevatten.²⁹⁰ Een Etruskische inscriptie uit Caere, waarbij slechts één stukje van een woord gespiegeld is, is ook moeilijk te duiden. Gaat het hier om typisch spiegelschrift uit Caere? Is het gespiegeld omdat de regel moest worden verdergezet, wat typisch is voor het Etruskisch of gaat het hier domweg over een foutje?²⁹¹ Het is onmogelijk voor alle gevallen van spiegelschrift duidelijk te zeggen waarom het spiegelschrift juist in die inscripties voorkwam. Het voorafgaande hoofdstuk heeft geprobeerd mogelijke verklaringen te bieden, die in elk geval voor een aanzienlijk deel het gebruik van spiegelschrift in de oudheid kunnen toelichten. In een volgend onderdeel zal nu besproken worden wat de opvattingen over spiegelschrift waren in de oudheid.

²⁸⁷ CUBELLI en DELLA SALA (2009), p. 103.

²⁸⁸ SCHOTT (2007), p. 5.

²⁸⁹ Zoals in *Imagines Italicae*, p. 1319 Lucania 2.

²⁹⁰ AE 2000, 1100.

²⁹¹ CIE 6197.

2.3 Opvattingen over spiegelschrift

Zoals aan het begin van dit hoofdstuk gezegd werd, is spiegelschrift de dag van vandaag iets abnormaal. Maar gold hetzelfde idee in de oudheid? Werd spiegelschrift ook dan al als iets abnormaal gezien? Eerder werd Herodotus aangehaald, die zich verontwaardigd uitte over de idee van de Egyptaneren dat ze de juiste schriftrichting hanteerden, terwijl die overduidelijk averechts was.²⁹² Voor Herodotus was schrijven van rechts naar links dus iets abnormaal. De Egyptenaren waren maar raar met hun sinistrograde schrijfrichting.

Het gebruik van *boustrophedon* vertelt echter iets anders: hierbij blijken beide schriftrichtingen perfect combineerbaar te zijn. Een sinistrograde richting is niet vreemder dan een dextrograde. Hierdoor kan besloten worden dat “spiegelschrift” zeker voor de Zuid-Piceni een ongekend begrip was, omdat zij zonder duidelijke voorkeur in beide richtingen schreven. Voor het Grieks, het Latijn en het Etruskisch zal de term “spiegelschrift” eveneens niet altijd iets betekend hebben, aangezien ook zij in de vroegste perioden nu eens in de ene en dan weer in de andere richting schreven. Hieruit volgt de conclusie dat de perceptie over spiegelschrift zowel diachroon als synchroon verschilt. Terwijl de Zuid-Piceni rond 500 v.C. nog vaak in *boustrophedon* schreven, vonden de Grieken een sinistrograde schriftrichting al ongewoon. Toch schreven zij zelf in de achtste eeuw voor Christus nog van rechts naar links, zoals bijvoorbeeld op de dipylonvaas.²⁹³ De aanwezigheid van *boustrophedon* en sinistrograde inscripties in het Grieks (en andere schriften) bewijst dus dat wat vandaag de dag als “spiegelschrift” bestempeld wordt, vroeger een heel normale schrijfrichting kon zijn.

De oudste schrijvers kenden ongetwijfeld het concept “spiegelschrift” niet, omwille van de multidirectionaliteit van vele schriften. De proto-Sinaïten en de Egyptenaren, net zoals de oudste Grieken en Romeinen, zullen waarschijnlijk niet over “spiegelschrift” gesproken hebben, omdat beide schrijfrichtingen voor hen normaal waren. Pas wanneer er één vaststaande richting werd gehanteerd, krijgt “spiegelschrift” betekenis. Wanneer de meeste schriften juist een standaard schriftrichting begonnen te gebruiken, is moeilijk te zeggen. Waarschijnlijk zal dit vroeger dan de vijfde eeuw v.C. zijn geweest, aangezien Herodotus ons leert dat op dat moment een sinistrograde richting al verkeerd was voor de Grieken. Herodotus geeft natuurlijk enkel de opvatting van de Grieken weer. Wat de mening van de Romeinen was bijvoorbeeld, of van de Umbriërs, Etrusken, Oskan en anderen, is moeilijk te achterhalen. Er zijn immers weinig bronnen overgeleverd waarin de inwoners van het oude Italië (of bij uitbreiding van het Romeinse Rijk) hun mening gaven over het omkeren van

²⁹² Her. Hist. 2,36.

²⁹³ CEG 1, 432.

letters en schrijfrichting. Andere auteurs spreken weliswaar over het ontstaan van het schrift (zoals in het eerste hoofdstuk onder andere Plato, Plutarchus en Livius zijn vernoemd), maar geven verder nooit hun mening omtrent de schrijfrichting. Het is dus moeilijk om te weten wat de antieke mens over spiegelschrift dacht. De verwachte reactie is natuurlijk dat de meeste mensen zoals Herodotus zouden reageren bij de confrontatie met spiegelschrift: namelijk dat het vreemd was.

Zoals gezegd delen weinig klassieke auteurs hun mening over het draaien van schrijfrichtingen. Maar wat vertellen de inscripties? In het Griekse schrift is vooral via Herodotus geweten dat spiegelschrift abnormaal was, zeker ten tijde van de vijfde eeuw v.C. en later. In de Italische inscripties is dit misschien niet het geval. Het is bijvoorbeeld opmerkelijk dat enkele Italische talen met verschillende schriften werden weergegeven. Zoals in hoofdstuk één vermeld werd, schreven de Osken nu eens in een op het Etruskisch gebaseerd schrift, en dan weer in een Latijns-Oskisch of zelfs een Grieks-Oskisch schrift. Deze schriften kenden natuurlijk ook verschillende schrijfrichtingen. Werden die dan zomaar gemengd? Wijst dit er op dat de oude Italianen minder belang hechtten aan schrijfrichtingen? Waarschijnlijk niet. Ten eerste schreven ze voornamelijk met het Latijnse alfabet ten tijde van de eerste eeuw v.C., toen het Latijn een grote invloed beoefende op het Italisch schiereiland. Het gebruik van het Latijns-Oskisch schrift is dus tijdsgebonden. Het Grieks- en Etruskisch-Oskisch is dan weer plaatsgebonden, zoals in hoofdstuk één te lezen is. Dit wil zeggen dat het Oskisch synchroon twee verschillende schrijfrichtingen hanteerde op verschillende plaatsen. Kwamen deze schriftoriëntaties dan met elkaar in contact? En zo ja, vonden de Osken uit Bruttium de schrijfrichting van de Osken uit Samnium dan bijzonder? Vonden ze het vreemd wanneer ze plots op een spiegelschriftinscriptie stuitten of wisten ze dat mensen uit een ander gebied een andere schrijfrichting hanteerden? Dit is moeilijk te verifiëren. In analogie met Herodotus kan verondersteld worden dat de meeste mensen wisten in welke richtingen hun burens (dichtbij of veraf gelegen) schreven. De Grieken kenden de schriftoriëntatie van de Egyptenaren, dus lijkt het vrij logisch dat de Osken uit Samnium ook wisten hoe de Osken in Lucania of Bruttium schreven. Wanneer ze dan geconfronteerd werden met een opschrift uit die gebieden (en dit is waarschijnlijk, want hoofdstuk 2.2.3 bewijst dat er effectief contact was tussen verschillende schriften op het Italisch schiereiland), konden ze het spiegelschrift ongetwijfeld relativeren. Dit wil nog steeds niet zeggen dat ze spiegelschrift niet vreemd vonden. Ook Herodotus begreep ongetwijfeld het “spiegelschrift” van de Egyptenaren (“in Egypte schrijven ze nu eenmaal van rechts naar links”, moet hij waarschijnlijk gedacht hebben), maar toch uitte hij zich verbaasd over hun schrijfrichting.

Het gebruik van verschillende alfabetten voor één taal is ook te vinden in Afrika, namelijk in de Wolof-taal, voornamelijk in Senegal gebruikt. Deze taal wordt weergegeven met een schrift dat afgeleid is van het Arabisch (het Wolofal schrift) en van rechts naar links geschreven wordt, maar anderzijds ook met het Latijnse alfabet.²⁹⁴ Blijkbaar vinden de inwoners van Senegal het gebruik van twee verschillende schriften en schriftrichtingen niet zo vreemd, dus dat was misschien ook het geval bij de Osken met hun drie verschillende alfabetten. Deze analogie klopt natuurlijk enkel indien de Osken die verschillende schriftorientaties hanteerden ook effectief met elkaar in contact kwamen en dat is dan vooral mogelijk voor de Osken met een Grieks-Oskisch en Etruskisch-Oskisch schrift.

Hoe spiegelschrift gepercipieerd werd, hangt ongetwijfeld ook samen met de reden waarom het gebruikt werd. Spiegelschrift op vazen was waarschijnlijk iets dat veel mensen niet ongewoon vonden: dit is dan ook de grootste groep van spiegelschriftvoorbeelden uit de oudheid. Omdat zo'n gevallen van spiegelschrift zich vrij vaak voordeden, raakten de meeste mensen daar ongetwijfeld aan gewend. Dit hoeft natuurlijk niet te betekenen dat zij het omkeren van letters initieel gewoon vonden. Conditionering speelde ongetwijfeld een rol in de perceptie van spiegelschrift: hoe vaker een tekst werd gespiegeld, hoe sneller iedereen dit als normaal ging zien. Hetzelfde geldt waarschijnlijk voor magische inscripties. Spiegelschrift was een veelvoorkomend onderdeel in deze inscripties en ook in deze gevallen zullen de meeste mensen de omkering van letters, woorden en zinnen normaal hebben gevonden. Anderzijds betekent dit ook dat spiegelschrift wel als iets speciaal werd gezien: het feit dat het een versterkend magisch karakter had, dat niemand het kon lezen en dat het geheimzinnigheid uitstraalde, geeft een argument voor het feit dat spiegelschrift toch niet zo gewoon was. Magie valt buiten het gewone, dagdagelijkse leven en dat daar spiegelschrift aan verbonden wordt, versterkt het argument dat ook spiegelschrift buiten het dagdagelijkse leven valt. Het paste misschien wel goed binnen de magische teksten, maar wanneer het buiten die magische context zou voorvallen, zouden de meeste mensen dat toch als bevreemdend zien.

Perceptie is natuurlijk nooit makkelijk te onderzoeken: het is onmogelijk te weten wat elke antieke mens precies dacht over spiegelschrift. Er kan gezegd worden dat de meeste mensen waarschijnlijk wel begrepen waarom er spiegelschrift gebruikt werd, maar het effect toch nog steeds bevreemdend vonden. De perceptie dat spiegelschrift maar iets raar is, is ook blijven bestaan tot de dag van vandaag. Vooral de moeilijke leesbaarheid van teksten in spiegelschrift

²⁹⁴ H. PASCH, "Competing Scripts: the introduction of the Roman alphabet in Africa", *International Journal of the Sociology of Language*, 191 (2008), p. 65-109.

bevordert deze opvatting. Zoals al ettelijke keren herhaald is, hangt deze visie natuurlijk af van periode en plaats. Pas wanneer er een standaardrichting werd ingevoerd (of uit zichzelf ontstond), werd schrijven in de andere richting als iets abnormaal gezien. Hoe ontstond deze standaardrichting dan en waarom? Waarom werd er voor een bepaalde richting gekozen? Dit zijn vragen die het volgende en laatste hoofdstuk zal behandelen.

3. Veranderingen in schriftrichting

In hoofdstuk één werden alle oude schriften met hun schriftrichting besproken. Daarbij was duidelijk dat de oudste schriften heel flexibel waren ten opzichte van hun schriftrichting. De proto-Sinaïten schreven zowel sinistrograde als dextrograde, van boven naar beneden en omgekeerd. Die onverschilligheid ten opzichte van schriftoriëntatie vervalt na een tijd bij de overige Semitische schriften, waaronder het Fenicisch. Dit schrift zou vanaf de tweede helft van de elfde eeuw voor Christus een standaardrichting van rechts naar links aannemen.²⁹⁵ Of dit een bewuste keuze was of het gevolg van een evolutie is moeilijk te beantwoorden, maar in elk geval kende het Fenicisch vanaf die periode een vaststaande schriftrichting en teksten in een andere richting zullen veel moeilijker leesbaar zijn geweest. Het concept spiegelschrift was vanaf dan misschien geen betekenisloze term meer. Het is te verwachten dat de Grieken, die het schrift van de Feniciërs overnamen, aanvankelijk ook een sinistrograde schrijfrichting hanteerden. Toch hadden zij zeker vanaf de vijfde eeuw v.C. een dextrograde schriftoriëntatie. Waarom ze een andere schriftrichting hanteerden dan de Feniciërs is de centrale vraag van dit hoofdstuk.

Vóór de horizontale schrijfrichtingen alomtegenwoordig waren, schreven de meeste volkeren hun teksten verticaal, van boven naar beneden. Aan het einde van de bronstijd veranderde dit en werden steeds meer schriften horizontaal georiënteerd. Zowel dextrograde als sinistrograde oriëntaties werden toen gehanteerd, maar vanaf 1100 v.C. wordt de sinistrograde richting iets populairder. Wanneer de verandering van verticale naar horizontale schriftrichtingen zich voltrekt, zullen ook de gebruikte symbolen negentig graden gedraaid worden. Dit zorgde ongetwijfeld voor veel verwarring, aangezien niemand gewoon was de symbolen op die manier te schrijven. Daarom werden veel tekens per ongeluk ondersteboven geschreven of gespiegeld, omdat niemand eigenlijk nog goed wist of er op dat moment een vaste oriëntatie was en zo ja, de welke. Tegen de elfde eeuw stabiliseerde de schriftoriëntatie zich en verdwenen zulke problemen stilaan. Zoals in hoofdstuk één werd vermeld, is het goed mogelijk dat het Griekse alfabet zich ook in deze periode ontwikkelde. Als dat het geval is, is het logisch dat zij gelijkaardige richtingsproblemen hadden en dit verklaart ook waarom sommige Griekse letters ten opzichte van de Fenicische negentig graden gedraaid zijn. Het Grieks lijkt daarbij vooral op het oud-Fenicisch uit de twaalfde en elfde eeuw v.C., en niet op dat van de achtste eeuw v.C. Ook dit is dus een argument voor de vroege overlevering van het

²⁹⁵ NAVEH (1979), p. 55-57.

schrift naar Griekenland.²⁹⁶ Volgens Naveh zouden de Grieken het schrift zelfs niet van de Feniciërs hebben overgenomen, maar rechtstreeks van de proto-Kanaänieten, van wie ze dan de flexibele schriftrichting overnamen.²⁹⁷ Van wie het Griekse alfabet nu precies werd overgenomen is echter minder van belang dan de periode waarin dit gebeurde. Het Griekse alfabet werd waarschijnlijk rond de twaalfde of elfde eeuw v.C. overgenomen in een experimentele fase van het schrift, waarbij bijna alle schriften een multidirectionele oriëntatie hadden. Het Fenicisch zou zich vrij snel ontwikkeld hebben tot een sinistrograde richting, terwijl het Grieks waarschijnlijk pas rond de achtste eeuw (wanneer volgens sommigen de echte datum van schriftoverdracht moet geplaatst worden) onafhankelijk werd van het Fenicische schrift en daarbij haar eigen richting volgde, die dan steeds meer van links naar rechts begon te neigen. De Grieken namen dus wel het Fenicische alfabet over, maar kopieerden niet hun schriftrichting. Ze maakten zich het overgenomen alfabet eigen.²⁹⁸

Het experimenteren met schriftrichtingen verklaart in elk geval de *boustrophedon*-inscripties in het Grieks, evenals het feit dat beide schriftrichtingen mogelijk waren in de vroegste perioden van dit schrift. Ook spiegelingen van aparte letters kunnen zo worden verklaard, want bij constante verwarring over in welke richting de letters nu geschreven moesten worden, kwam er ongetwijfeld heel vaak spiegelschrift voor. McCarter beschrijft hier ook een fenomeen dat hij “boustrophedon corners” noemt, namelijk letters die vaak gespiegeld of negentig (en zelfs honderdtachtig) graden gedraaid konden worden, omdat ze op het einde van de regel geschreven werden, juist waar de schriftrichting in *boustrophedon*-inscripties omkeerde.

Deze hele argumentatie toont duidelijk aan dat de Grieken naast het alfabet de schriftrichting van de Semieten waarschijnlijk niet zomaar overnamen. Ongetwijfeld kopieerden ze gedeeltelijk de lettervormen, maar werd er nog lang geëxperimenteerd met de schriftrichting. Volgens Swiggers is de multidirectionele schriftrichting van de oudste Griekse inscripties ook te wijten aan het feit dat de ontwikkeling van hun schrift nog in de kinderschoenen stond. Wanneer een schrift wordt overgenomen, worden altijd eerst de lettervormen aangeleerd en dan pas de richting. Elk pas-ontwikkeld schrift kent dus initieel een flexibiliteit ten opzichte van haar schrijfrichting.²⁹⁹

²⁹⁶ McCARTER (1975), p. 104-118.

²⁹⁷ NAVEH (1979), p. 55-57.

²⁹⁸ McCARTER (1975), p. 118-120.

²⁹⁹ SWIGGERS, in DANIELS en BRIGHT (1996), p. 267-268.

Hoogstwaarschijnlijk gebeurde hetzelfde in verband met de overname van het Grieks door de Etrusken. Ook zij namen waarschijnlijk wel de vorm van de letters over, maar experimenteerden eerst met de oriëntatie, alvorens een sinistrograde schriftrichting te verkiezen. Daarna herhaalde het fenomeen zich opnieuw bij de overname van het alfabet door de overige talen op het Italiaans schiereiland. Eerst werd de lettervorm aangeleerd, dan werd, onafhankelijk van het oorsprongsschrift, een bepaalde schriftrichting gebruikt. In de overname van het Griekse alfabet door het Latijn is er misschien wel sprake van een beïnvloeding. Deze overname zou immers hebben plaatsgevonden vóór de Grieken hun schriftrichting gestandaardiseerd hadden.³⁰⁰ Het Latijnse schrift ontwikkelde zich dus ook op basis van de Griekse lettervormen, en evolueerde daarna naar een dextrograde schrijfrichting, zoals het Grieks. Deze evolutie voltrok zich sneller dan in bij het Griekse schrift, misschien omdat ze in een bepaald opzicht toch beïnvloed zijn geweest door hun oostelijke burenen.³⁰¹

Of hier echt sprake is van een beïnvloeding is echter onzeker. Mij lijkt het dat vrijwel alle schriften zelf naar een bepaalde schriftrichting evolueerden, onafhankelijk van de schrijfrichting van het oorspronkelijke schrift. Dit is vanuit neurologisch standpunt ook logisch. Net zoals iemand die pas leert schrijven de oriëntatie van de letters moet aanleren, moet een nieuw schrift ook nog een standaardrichting gaan bepalen. Vooraleer er een vaste richting kan zijn, volgt altijd een experimentele fase, waarin verschillende richtingen worden uitgetest. Uiteindelijk zal er dan voor een bepaalde richting geopteerd worden. Dehaene zou het hier niet helemaal mee akkoord zijn, omdat volgens hem het schrijven in *boustrophedon* veel natuurlijker is voor de mens dan het hanteren van één bepaalde schriftrichting.³⁰² Een mens is immers ongevoelig voor spiegeling tot hij leert lezen en schrijven.³⁰³ Dat mensen uiteindelijk slechts één bepaalde schriftrichting zouden hanteren in plaats van telkens in *boustrophedon* te schrijven, is volgens hem dus niet logisch. De theorie van Dehaene is echter niet volledig sluitend. In het Lineair B bestaan er immers twee tekens die elkaars gespiegelde vorm zijn, maar toch iets anders betekenen. Volgens Dehaenes theorie zouden de Myceners waarschijnlijk het verschil tussen deze twee tekens niet hebben kunnen zien, waardoor die exact hetzelfde zouden moeten betekenen. Dat is echter niet het geval: de tekens hadden allebei een andere betekenis. Later ontdekten onderzoekers dat de gespiegelde vorm van het symbool slechts een variatie op het oorspronkelijke teken was en ze toch iets gelijkaardigs

³⁰⁰ SWIGGERS, in DANIELS en BRIGHT (1996), p. 263.

³⁰¹ ULLMAN (1980), p. 38.

³⁰² DEHAENE (2009), p. 288-289.

³⁰³ DEHAENE (2009), p. 264-300.

betekenden.³⁰⁴ Een variatie op een teken betekent echter nog steeds dat er een verschil is tussen de twee. Het is weliswaar geen significante afwijking, maar het bewijst wel dat de Myceners een verschil zagen tussen spiegelschrift en standaardvorm.

De theorie van Dehaene lijkt verder zeer plausibel, want verklaart onder andere ook waarom kinderen het vandaag de dag nog steeds moeilijk hebben met leren schrijven. Om goed te kunnen lezen en schrijven leren we de symmetrische interpretatie van onze hersenen af, maar in tegenstelling tot Dehaene geloof ik dat ook in de oudheid deze symmetrie al doorbroken werd. Dehaene maakt het zich makkelijk door te argumenteren dat de Grieken en Egyptenaren in *boustrophedon* schreven omdat ze ook een symmetrisch schriftsysteem hadden. Een <α> en een gespiegelde <α> zouden immers hetzelfde kunnen betekenen, wat niet het geval is met onze <d> en diens gespiegelde vorm .³⁰⁵ Maar als dit het geval is, waarom bleven de Grieken dan niet in *boustrophedon* schrijven en kozen ze uiteindelijk voor (of evolueerde hun schrift naar) een dextrograde schrijfrichting? Dit is een heikel punt waar de theorie van de Dehaene tekort schiet.

De belangrijkste vraag blijft natuurlijk: waarom kozen de Grieken en Romeinen voor een dextrograde richting, terwijl de andere schriften dat niet deden? Omwille van vele onzekerheden is deze kwestie moeilijk te bespreken. Om een antwoord op deze vraag te kunnen bieden is veel meer onderzoek nodig, niet alleen naar deze specifieke periode van schriftverandering (de zesde en vijfde eeuw v.C.), maar ook naar andere schriften die zo'n schriftverandering doormaakten buiten Europa of buiten deze tijdsperiode. Het is opvallend dat de meeste oude schriften wel evolueerden naar een sinistrograde richting: zowel het hiërogliefenschrift als de Semitische schriften verkozen voornamelijk een oriëntatie van rechts naar links. McCarter wijt dit aan de "populariteit" van deze schriftrichting, maar verder lijkt er geen echt aannemelijke verklaring te zijn.³⁰⁶ Volgens Ullman zou de keuze voor de schrijfrichting te maken hebben met handigheid. Zoals in hoofdstuk 2.2.12 al uitvoerig werd besproken zou het voor rechtshandigen makkelijker zijn van links naar rechts te schrijven, terwijl "the left-handed usually must evolve a slightly cramped writing posture to avoid dragging their sleeves in the fresh ink."³⁰⁷ Dit geldt echter vooral voor het schrijven op papier (of papyrus en perkament), voor het inbeitelen van inscripties is dit misschien anders.³⁰⁸

³⁰⁴ CHADWICK (1987), p. 16.

³⁰⁵ DEHAENE (2009), p. 288-289.

³⁰⁶ MCCARTER (1975), p. 104-118.

³⁰⁷ HUMEZ en HUMEZ (1983), p. 122.

³⁰⁸ ULLMAN (1980), p. 27-28.

Schrijven met pen en papier zorgt er inderdaad voor dat de linkshandige de net neergepende inkt zal uitsmeren, bij het inbeitelen van een inscriptie is dat natuurlijk niet het geval. Hier zal een rechtshandige maker de hamer in zijn rechterhand nemen en, opnieuw volgens het principe van abductie, waarschijnlijk beginnen beitelen van rechts naar links. Het gebruikte materiaal heeft dus ook wel een belangrijke waarde: rechtshandige mensen beitelen misschien makkelijker van rechts naar links, omdat ze de hamer in hun dominante hand (de rechterhand) houden om op die manier meer kracht te zetten. Het beitelen van links naar rechts lijkt dan minder gemakkelijk. Voor de schrijfrichting maakt dit op zich niet zoveel uit, maar wel voor de letteroriëntatie: de letter <L> is bijvoorbeeld moeilijker dextrograde dan sinistrograde te beitelen als rechtshandige. Voor het schrijven op pen op papier geldt natuurlijk het omgekeerde. Een nog andere schrijfmethode is te zien bij het Lineair A en B. Deze schriften werden ofwel met een soort pen in klei gegraveerd in klei ofwel met een penseel geschilderd.³⁰⁹ In deze gevallen lijkt een schrijfrichting van links naar rechts weer makkelijker en dit is ook de oriëntatie die deze schriften aannamen. De combinatie van handigheid, het gebruikte materiaal en de abductieve richting heeft dus waarschijnlijk wel een bepaald belang. Toch moet de vraag gesteld worden of het gebruikte materiaal zo'n grote invloed heeft gehad. De bronnen die nu overgeleverd zijn, zijn voornamelijk ingebeitelde inscripties. Dit is natuurlijk te wijten aan het feit dat papyri en perkament minder gemakkelijk de tand des tijds hebben doorstaan. Het is dus moeilijk te weten hoe belangrijk die bronnen waren in de vroegste perioden van schriftontwikkeling. Het is ongetwijfeld zo dat de allereerste geschreven bronnen waarschijnlijk ingebeiteld werden, maar het is niet geweten op welke manier de mensen schreven naarmate het schrift meer ingeburgerd geraakte. Gebruikten ze eerder pen en papier of kozen ze toch voor het beitelen van inscripties? Er is te weinig informatie over deze kwestie om er een goede conclusie uit te trekken.

De stelling dat materiaal en handigheid essentieel zijn voor schriftrichting klopt dus niet in alle gevallen. Ten eerste zou de schriftrichting dan telkens moeten veranderen naargelang het gebruikte materiaal: ingebeitelde Griekse inscripties zouden sinistrograde worden geschreven, terwijl Griekse teksten op papyrus bijvoorbeeld wel van links naar rechts zouden gaan. Natuurlijk zal altijd dezelfde richting gehanteerd worden wanneer er eenmaal een vaste schrijfrichting is, ongeacht de ondergrond van de tekst. In dat geval zou het relevant te weten zijn wat voor materiaal het meest gebruikt werd in de vroegste periode van het Griekse schrift: gebeitelde of geschreven inscripties.

³⁰⁹ CHADWICK (1987), p. 6-11.

Ook voor het Egyptische hiërogliefenschrift en het proto-Sinaïtisch zijn er problemen. Fischer meent dat de Egyptenaren voornamelijk van rechts naar links schreven, juist omdat ze rechtshandig waren. Daarbij moet ten eerste opgemerkt worden dat de Egyptenaren niet per se een voorkeur voor schrijfrichting hadden: een schriftoriëntatie van links naar rechts was evenzeer mogelijk. Ten tweede, als er vanuit wordt gegaan dat de meeste mensen ook in de oudheid rechtshandig waren, is het handigheidsargument niet sluitend, omdat in dat geval de proto-Sinaïten ook voornamelijk rechtshandig zouden moeten zijn geweest, terwijl zij een zeer flexibele schrijfrichting hadden. Als de keuze voor de schrijfrichting afhankelijk was van links- of rechtshandigheid, zou het te verwachten zijn dat ook de proto-Sinaïten altijd van rechts naar links zouden schrijven (in navolging van de Egyptenaren). Dit is echter niet het geval.³¹⁰

Verbonden aan het handigheidsargument staan religieuze factoren: in de grote schriftreligies wordt de linkerhand immers als iets negatief gezien. Dit impliceert dat gelovigen enkel de rechterhand mogen gebruiken voor het schrijven van teksten. Volgens de aanhangers van deze religies is dit de reden dat in de islam en het jodendom de schrijfrichting aan de rechterkant (de “goede kant”) begint.³¹¹ Bij de christenen is dit dan weer niet het geval: het gebruik van de rechterhand zou daar eerder voor een dextrograde schrijfrichting, omdat een abductieve richting nu eenmaal makkelijker is bij het gebruik van de rechterhand. Dat religie effectief het gebruik van de ene dan wel de andere schrijfrichting verklaart, is sterk te betwijfelen. Meestal neemt de religie gewoon de bestaande schrijfrichting over en geeft daar dan een bepaalde, religieus geïnspireerde verklaring voor. Het is immers zo dat met de intrede van het christendom niets veranderde aan de gebruikte schrijfrichting: de dextrograde schriftoriëntatie was op dat moment al eeuwen in zwang. Religieuze verklaringen voor een verandering in schrijfrichting zijn daarom zeer anachronistisch. Arabisch wordt ongetwijfeld van rechts naar links geschreven omdat de vroegere Semitische schriftten ook van rechts naar links werden geschreven. Hetzelfde geldt voor het Hebreeuws. De islam en het jodendom zullen deze schrijfrichting dan religieus verklaard hebben, maar deze verklaringen ontstonden pas toen de schriftoriëntatie al sterk ingeburgerd was. Daarbij geloven zowel christenen, joden als moslims in de superioriteit van de rechterhand, maar toch hebben hun respectievelijke schriftten verschillende richtingen. Als religieuze overwegingen echt een rol zouden hebben gespeeld in het gebruik van een bepaalde schrijfrichting, is dit natuurlijk niet mogelijk.

³¹⁰ McCARTER (1975), 1975, p. 29; FOLMER en VAN SOLDT, in LOOSE (1999), p. 78-79 en HAARMANN (1990), p. 271.

³¹¹ Z. MINDEROVIC, “Handedness”, J. KAGAN ed., *Gale Encyclopedia of Childhood and Adolescence*, Detroit e.a., 1998, p. 330-331.

Waarom culturen dan voor een bepaalde schrijfrichting kozen, is een moeilijk oplosbare vraag, zoals hierboven ook al is aangestipt. Ik betwijfel of een schrijfrichting bewust wordt overgenomen. De beginperiode van een schrift kent meestal een experimentele fase waarbij de schrijfrichting zeer flexibel is. Sommige schriften, zoals het Hebreeuws en Arabisch zullen misschien naar analogie van schriften uit hun omgeving een bepaalde schrijforiëntatie overnemen. Waarom dat bij het Grieks en het Latijn dan niet zo was, is een moeilijk oplosbare vraag. Het is interessant dat in de Griekse wereld de dextrograde richting bijna altijd werd aangenomen: het Lineair A en B werd ook van links naar rechts geschreven, net zoals het Grieks later. Of geografische factoren hier een invloed hebben gespeeld, is tot nog toe niet geweten. Het is echter moeilijk om van beïnvloeding te spreken: het Griekse alfabet zouden eerder door de Fenicische schrijfrichting beïnvloed zijn geweest dan door de oriëntatie van bijvoorbeeld het Lineair B en dit is duidelijk niet het geval. De Griekse schrijfrichting kan misschien zelf wel een invloed hebben gehad op andere schriften, want het is opvallend dat het Latijn toch significant sneller dan het Grieks een vaste schrijfrichting aannam. Dat deze oriëntatie dezelfde was als de Griekse is een mogelijk argument voor beïnvloeding. Hoewel de overname van een schrijfrichting niet erg waarschijnlijk is, kan dit wel voorkomen wanneer het overgenomen schrift al een vaste oriëntatie heeft. Dit is het duidelijkst te zien bij de ontwikkeling van het Koptisch: hier werd de schrijfrichting van het Grieks gewoon overgenomen, omdat deze richting al eeuwen in omloop was. Voor de klanken waarvoor geen gepast Grieks teken was, werden dan Demotische tekens gebruikt die hun oorspronkelijke, sinistrograde oriëntatie behielden.³¹² Toch mag, in het geval van het Latijn, een toevallig evolutie niet uitgesloten worden.

De vraag naar veranderingen in schrijfrichting is dus niet helemaal eenduidig te beantwoorden. Mijns inziens lijkt de theorie van Dehaene het meest te kloppen: onze hersens interpreteren de opgevangen prikkels symmetrisch en moeten bij het leren lezen en schrijven deze symmetrie afleren. Het is logisch dat mensen die nog nooit met schrift zijn geconfronteerd (zoals de Grieken, de Etrusken en de Romeinen die hun schrift van anderen overnamen), deze symmetrie ook nog moesten uitschakelen. Dehaene gelooft dat in de oudheid het “breken van de symmetrie” in de hersens helemaal niet nodig was, maar in mijn opinie werd dat wel gedaan. Het bestaan van de tekens in het Lineair B die elkaars gespiegelde vorm zijn en toch iets anders betekenen, is hier een belangrijk argument voor.

³¹² LAYTON (2000), p. 1-4.

Boustrophedon lijkt een bewijs te zijn voor een flexibiliteit ten opzichte van de schriftrichting, maar de voorbeelden uit de geschiedenis tonen aan dat het niet nuttig was deze oriëntatie voor altijd te behouden: slechts weinig schriften bleven vasthouden aan een multidirectionele schriftrichting. Dit lijkt logisch, aangezien het waarschijnlijk moeilijker is te leren schrijven wanneer er verschillende mogelijkheden zijn om een letter te schrijven. Als <L> ook als een gespiegelde <L> geschreven kan worden, wil dat zeggen dat er al twee manieren zijn om deze letter te schrijven. Een woord als <LENIG> kan dan op zestien verschillende manieren geschreven worden. Dit maakt het moeilijk om te leren schrijven, omdat naarmate de woorden langer worden, de mogelijkheden om dat woord te schrijven ook zullen vergroten. Op die manier zal er waarschijnlijk verwarring ontstaan over hoe een woord als <LENIG> nu geschreven moet worden. Wanneer er maar één mogelijkheid is, is dat ongetwijfeld makkelijker. Natuurlijk heeft een schrift zelfs met een vaststaande oriëntatie ook verschillende mogelijkheden om geschreven te worden. Zo is er ten eerste al een belangrijk verschil tussen het schrijven van drukletters, onderkastletters en hoofdletters. Dit verschil wordt natuurlijk aangeleerd, waardoor het in principe ook mogelijk zou zijn het verschil tussen dextrograde en sinistrograde letters aan te leren. Mijns inziens is het echter makkelijker een onderscheid te leren tussen bijvoorbeeld hoofdletters en onderkastletters dan tussen naar links georiënteerde letters en naar rechts georiënteerde letters. Volgens Dehaene is het immers makkelijker een bepaalde vorm van een andere te onderscheiden, zolang ze niet elkaars spiegelbeeld zijn. Onze hersenen registreren makkelijk het verschil tussen <d> en <D>, want deze letters zijn vrij verschillend ten opzichte van elkaar. De <d> en zijn spiegelbeeld zijn natuurlijk ook verschillend, maar voor onze hersens is dit verschil in elk geval moeilijker te percipiëren.

Waarschijnlijk werden bij de overname van een schrift daarom enkel de vormen gekopieerd, maar niet de schriftrichting. Op die manier is het dus mogelijk dat elk schrift zijn eigen oriëntatie ontwikkelde, onafhankelijk van het schrift waarvan ze de lettervormen overnamen. Waarom dan een bepaalde richting werd gekozen, kan verschillende redenen hebben gehad: het schrijfmateriaal en de ondergrond, handigheid, of misschien zelfs een bewuste keuze voor een bepaalde richting, maar dit is moeilijk met zekerheid te zeggen. Andere verklaringen voor de aanname van een welbepaalde schriftrichting zijn natuurlijk ook mogelijk. Wat dan specifiek de redenen waren voor de Grieken (en de Romeinen) om hun schrift van links naar rechts te laten lopen, is moeilijk te bepalen en misschien zelfs nooit te achterhalen.

Besluit

Het voorafgaande onderzoek toont aan dat spiegelschrift in de oudheid niet zo eenduidig te verklaren is. Zoals in hoofdstuk twee uitvoerig werd besproken, zijn er verschillende mogelijke verklaringen voor spiegelschrift. Het tiental oorzaken dat in deze paper werd besproken omvat misschien nog niet eens alle mogelijke redenen die spiegelschrift zouden kunnen verklaren. Zoals eerder al werd gezegd, zijn er zeker nog een vijftigtal inscripties waarvan het helemaal niet duidelijk is waarom ze in een omgekeerde schriftrichting geschreven werden. Deze inscripties zouden nog uitgebreider onderzocht moeten worden.

Een aantal oorzaken voor spiegelschrift lijken in elk geval wel belangrijker dan andere. Zo is het duidelijk dat spiegelschrift in magische inscripties vrij vaak voorkwam, evenals spiegelschrift op voorwerpen. Plaatsgebonden spiegelschrift en ook de gevallen van spiegelschrift waarbij de bovenste regel werd verdergezet op de volgende lijn, komen iets minder voor. Het kleinst in aantal zijn bijvoorbeeld de esthetisch gespiegelde inscripties en de afkortingen en ligaturen. Dit kan natuurlijk ook te wijten zijn aan het feit dat inscripties die esthetisch bedoeld waren, ook onder te verdelen zijn in een andere groep, zoals spiegelschrift op vazen. Verdraaide letters met de functie van een afkorting zijn in deze thesis ook niet uitgebreid onderzocht, zonder twijfel zijn er veel meer inscripties van die aard te vinden. De verklaringen zijn eveneens niet altijd zo eenduidig. Oriëntatiefouten bij letters kunnen bijvoorbeeld op verschillende manieren verklaard worden: kon de auteur misschien nog niet goed genoeg schrijven? Werd hij beïnvloed vanuit een ander schrift? Overlappingsen tussen de verschillende verklaringen zijn dus zeker niet schaars.

Spiegelschrift is echter het vaakst te verklaren door een niet-vaststaande schrijfrichting: hier horen vooral de oudere inscripties bij en de letterfoutjes die aanduiden dat de schrijvers nog niet genoeg gewend waren aan de schrijfrichting die ze moesten hanteren. Biologische factoren hebben daarbij zeker een rol gespeeld. Vooral de theorie van Dehaene is hierbij van belang: de hersenen interpreteren prikkels op een symmetrische manier en moeten die symmetrie doorbreken bij het leren schrijven. Dit verklaart ook waarom jonge schrijvers vaak fouten maken ten opzichte van de schriftrichting.

Zeker in de oudheid is het duidelijk te zien dat in veel gevallen de schriften nog geen standaardrichting hadden. De term “spiegelschrift” moet hier daarom ook voorzichtig gebruikt worden. Bepaalde gevallen die nu, achteraf gezien, spiegelschrift lijken, waren op dat moment helemaal geen spiegelschrift. De perceptie van spiegelschrift was daarom ook relevant om te bespreken. Dit onderzoek heeft uitgemaakt dat er weinig informatie is over hoe de mensen in de oudheid met spiegelschrift omgingen. Herodotus is hierbij de hoofdbron: hij

stelt dat schrijven van rechts naar links (spiegelschrift voor de Grieken) toch vrij ongewoon was. In de meeste gevallen zal het schrijven in de omgekeerde richting dus abnormaal zijn geweest. Enkel wanneer de schriftrichting nog flexibel was, en wanneer het schrijven van spiegelschrift conventioneel was (zoals bijvoorbeeld in magische inscripties), zal dit minder ongewoon hebben geleken. Perceptie is natuurlijk niet zo makkelijk te onderzoeken. Zelfs wanneer er meer bronnen waren geweest over de visie op spiegelschrift, is het moeilijk te weten wat de antieke mens over dit fenomeen dacht.

Het laatste hoofdstuk van deze masterproef besprak dan de veranderingen in schriftrichtingen die zich in de oudheid hebben voorgedaan. Hierbij werd voornamelijk gekeken naar waarom bepaalde schriften een bepaalde oriëntatie gingen aannemen. Factoren als links- of rechtshandigheid, schrijfmateriaal, en neurologische kwesties kunnen een rol gespeeld hebben, maar deze verklaringen (of een combinatie daarvan), zijn niet volledig toereikend. Het is misschien onmogelijk om op deze vraag een antwoord op te bieden, maar de kwestie verdient zeker nog verder onderzoek. Een diepgaande studie naar het schrijfmateriaal in de beginperiode van de schriftontwikkeling zou bijvoorbeeld uitsluitsel kunnen geven over de vraag of dit materiaal effectief een invloed had op de schriftrichting. Verder zou er nog meer onderzoek moeten gebeuren naar de verschillende schriftrichtingen in verschillende culturen. Het lijkt niet echt waarschijnlijk dat schriftrichtingen werden doorgegeven aan andere volkeren, maar in bepaalde gevallen werd het wel gedaan, zoals bij het Koptisch en eventueel bij het Latijn. Het zou misschien interessant zijn om te kijken hoe de Romeinen hun schrift verspreiden over het Romeinse Rijk en hoe de volkeren uit de ingenomen gebieden daarmee omgingen, zeker wanneer die nog nooit met schrift waren geconfronteerd. Namen ze de schriftrichting zonder meer over van het Latijn of kenden zij ook een experimentele fase met flexibele schriftrichting? In deze kwestie is nog veel ruimte voor verder onderzoek.

Tot slot bood deze thesis slechts een bespreking van spiegelschrift op het Italiaans schiereiland. Ondanks de weinige uitzonderingen, zoals de Griekse magische inscripties, en de sporadische inscripties uit de Romeinse provincies, was dit onderzoek zeker niet toereikend voor een algemene bespreking van spiegelschrift uit de oudheid. Meer onderzoek naar alle antieke gespiegelde inscripties is dus essentieel. Alleen op die manier kan er een meer representatief werk komen over spiegelschrift in de oudheid. Dit is omwille van heuristische redenen niet altijd zo makkelijk en daarom is niet alleen meer informatie over de schriftrichting van inscripties en papyri in uitgaven noodzakelijk, maar zijn ook metadatabases die de heuristiek vergemakkelijken een vereiste.

Bibliografie

Bronnen

Directe bronnen

- ABV 145, 13
AE 1890, 8
AE 1896, 99 (f)
AE 1898, 19
AE 1902, 20
AE 1903, 68
AE 1909, 208
AE 1911, 60
AE 1912, 200
AE 1915, 84
AE 1936, 32
AE 1950, 18
AE 1962, 79
AE 1967, 400
AE 1973, 464
AE 1979, 501 (c,2)
AE 1979, 501 (d,1)
AE 1979, 501 (d,2)
AE 1980, 8
AE 1983, 724
AE 1984, 620
AE 1984, 622
AE 1984, 624
AE 1987, 551
AE 1989, 558
AE 1994, 1257
AE 1994, 1258
AE 1995, 1293 (f)
AE 1995, 1293 (h)
AE 1995 1293 (s)
AE 1995, 1353 (h)
AE 1996, 1313
AE 1997, 1290 (a,1)
AE 1998, 967
AE 1999, 1084
AE 1999, 1214 (a)
AE 2000, 1100
AE 2000, 1262
AE 2001, 1590 (d)
AE 2003, 1288
AE 2003, 1289
AE 2003, 1504
AE 2004, 1101
AE 2006, 910
AE 2007, 1056
AE 2007, 1083 (2)
AE 2007, 1156
AE 2007, 1083 (2)
AE 2008, 816 (b)
AE 2008, 966
ARV² 15, 9
ARV² 62, 86
ARV² 63, 87
AUBIN G., *Gallia*, 41 (1983), p. 313; fig. 18
BLOCH, *Recherches*, p. 181
CARPENTER, *Addenda*² 223
CHARSEKIN, *Deutung* 78, 12
CEG 1, 432
CIE 2, p. 121
CIE 176 (b)
CIE 254
CIE 271
CIE 405
CIE 442
CIE 444
CIE 445
CIE 448
CIE 453
CIE 466
CIE 517
CIE 525
CIE 526
CIE 527
CIE 569
CIE 597
CIE 806
CIE 812
CIE 850
CIE 1130
CIE 1273
CIE 1426
CIE 1564
CIE 1565
CIE 1643
CIE 1697
CIE 1729
CIE 1790
CIE 1806
CIE 1911
CIE 2098
CIE 2240
CIE 2304
CIE 2312
CIE 2323
CIE 2438
CIE 2603
CIE 2633
CIE 2682

CIE 2713	CIE 10139
CIE 2846	CIE 10140
CIE 2975	CIE 10141
CIE 3007	CIE 10142
CIE 3023	CIE 10143
CIE 3346	CIE 10144
CIE 3358	CIE 10151
CIE 3402	CIE 10162
CIE 3431	CIE 10163
CIE 3691	CIE 10198
CIE 3916	CIE 10205
CIE 4280	CIE 10230
CIE 4613	CIE 10263
CIE 4665	CIE 10455
CIE 4667	CIE 10511
CIE 4685	CIE 10512
CIE 4689	CIE 10658
CIE 4718	CIE 10733
CIE 4721	CIE 10775
CIE 4767	CIE 10868
CIE 4768	CIE 10900
CIE 4769	CIE 10902
CIE 4770	CIE 10927
CIE 4771	CIE 10446
CIE 4772	CIE 10486
CIE 4773	CIE 10839
CIE 4774	CIE 10872
CIE 4775	CIE 10950
CIE 4776	CII 11003
CIE 4777	CIE 11017
CIE 4778	CIE 11020
CIE 4779	CIE 11096
CIE 4780	CIE 11111
CIE 4781	CIE 11190
CIE 4783	CIE 11238
CIE 4784	CIE 11311
CIE 4785	CIE 11443 (=RIX, <i>Etruskische Texte</i> , AV 2.16
CIE 4786	= CII 296 ter, c)
CIE 4788	CIE 11448
CIE 4816	CII 294
CIE 4832 (a)	CII 477 (bis)
CIE 5334	CII 478
CIE 5432	CII 1062
CIE 5493	CII 1063
CIE 6197	CII 1068
CIE 8412	CII 1072
CIE 8413	CII 2191
CIE 8415	CII 2196
CIE 8416	CII 2225 (bis)
CIE 8426	CII 2237
CIE 8547	CII 2248
CIE 8585	CII 2260 (a)
CIE 10003	CII 2471
CIE 10009	CII 2477
CIE 10001	CII 2495

CII 2503	DTA 109
CII 2505	DORNSEIFF (1925), p. 158, nr. 2
CII 2515	DORNSEIFF (1925), p. 159, nr. 3
CII 2518	DORNSEIFF (1925), p. 159, nr. 5
CII 2523	Graff. Dodec. Philae 321
CII 2525	IDR 3, 3, 161, fig. 126
CII 2530	IDR 3, 3, 189, fig. 147
CII 2561	ILAlg 1, 3666
CII 2594	ILAlg 2, 2286
CII 2597	ILAlg 2, 2605
CII 2604 (b)	ILAlg 2, 2626.
CII 2614 (bis)	ILAlg 2, 2889
CII 2614 (quater)	ILAlg 2, 2812
CII 2665 (b)	ILAlg 2.1, 3376
CIL 1.2.1, 1	ILJug 2703
CIL 1.2.1, 3	Imagines Italicae, p. 100 Tadinum 4
CIL 1.2.1, 5	Imagines Italica, p. 139 Tuder 6
CIL 3, 2214	Imagines Italicae, p. 140 Tuder 7
CIL 3, 2234	Imagines Italicae, p. 141 Tuder 8
CIL 3, 2368	Imagines Italicae, p. 153 Caere 1
CIL 3, 2533	Imagines Italicae, p. 155 Satyricum 1
CIL 3, 3107	Imagines Italicae, p. 164 Forum Novum 2
CIL 3, 3671	Imagines Italicae, p. 170 Cures 2
CIL 3, 4903	Imagines Italicae, p. 178 Urbs Salvia 1
CIL 3, 5123	Imagines Italicae, p. 180 Urbs Salvia 2
CIL 3, 5322	Imagines Italicae, p. 183 Falerio 1
CIL 3, 7903	Imagines Italicae, p. 187 Falerio 3
CIL 3, 9740	Imagines Italicae, p. 188 Falerio 4
CIL 3, 10080	Imagines Italicae, p. 191 Asculum Picenum 1
CIL 3, 11699	Imagines Italicae, p. 191 Asculum Picenum 2
CIL 3, 12820	Imagines Italicae, p. 195 Asculum Picenum 3
CIL 3, 14214 (14)	Imagines Italicae, p. 197 Interamnia
CIL 3, 15015	Praetuttiorum 1
CIL 5.1, 3892	Imagines Italicae, p. 197 Interamnia
CIL 13, 6377	Praetuttiorum 3
CIL 13, 8267	Imagines Italicae, p. 197 Interamnia
CIL 13, 11747 (a)	Praetuttiorum 5
CONWAY, I, 252	Imagines Italicae, p. 198 Interamnia
DTA 24	Praetuttiorum 2
DTA 25	Imagines Italicae, p. 227 Aufinum 1
DTA 26	Imagines Italicae, p. 241 Superaequum 1
DTA 28	Imagines Italicae, p. 243 Superaequum 2
DTA 30	Imagines Italicae, p. 251 Interpromium 1
DTA 33	Imagines Italicae, p. 259 Interpromium A
DTA 34	Imagines Italicae, p. 259 Interpromium B
DTA 42	Imagines Italicae, p. 343 Anagnia 1
DTA 56	Imagines Italicae, p. Anagnia 2
DTA 63	Imagines Italicae, p. 345 Anagnia 3
DTA 64	Imagines Italicae, p. 353 Anagnia 11
DTA 65	Imagines Italicae, p. 355 Anagnia 13
DTA 66	Imagines Italicae, p. 382 Campania 3 Coinage
DTA 67	Imagines Italicae, p. 489 Fenserni 1 (2)
DTA 68	Imagines Italicae, p. 490 Cumae 1 Coinage
DTA 77	Imagines Italicae, p. 504 Cumae 8
DTA 84	Imagines Italicae, p. 507 Cumae 9

Images Italicae, p. 528 Cumae 24	Images Italicae, p. 1431 Potentia 44 Type B (1)
Images Italicae, p. 571 Teanum Sidicinum 33	Images Italicae, p. 1448 Saunitai 1
Images Italicae, p. 581, Allifae 1 (7)	Images Italicae, p. 1503 Vibo 8 (1-3)
Images Italicae, p. 587 Philistelia 1 (1,b)	Images Italicae, p. 1510 Taurini 2
Images Italicae, p. 587 Philistelia 1 (1,c)	IMS 1, 83
Images Italicae, p. 587 Philistelia 1 (1,d)	IMS 2, 224
Images Italicae, p. 587 Philistelia 1 (1,e)	I. Philae 2, 284
Images Italicae, p. 587 Philistelia 1 (2)	JEHASSE, <i>Nécr. Aléria</i> 549, 5
Images Italicae, p. 592 Ascerrae 1	NGCT 9
Images Italicae, p. 792 Pompei 113	NGCT 14
Images Italicae, p. 835 Pompei 143	NGCT 15
Images Italicae, p. 847 Irinthum 1 (1a)	NGCT 48
Images Italicae, p. 847 Irinthum 1 (1b)	NGCT 49
Images Italicae, p. 847 Irinthum 1 (1c)	NGCT 50
Images Italicae, p. 858 Hurietes 1	NGCT 64
Images Italicae, p. 860 Nola 1 (2)	NGCT 73
Images Italicae, p. 860 Nola 1 (5)	NGCT 79
Images Italicae, p. 860 Nola 1 (7)	NGCT 116
Images Italicae, p. 903 Nuceria 1 (2)	NSc 1934, 79
Images Italicae, p. 903 Nuceria 1 (3,b)	P. Oxy. 6, 886
Images Italicae, p. 918 Salernum 1	REE 39, 53 (= MITTEN/DOERINGER, <i>Master Bronzes</i> 187)
Images Italicae, p. 919 Salernum 2	REE 40, 14
Images Italicae, p. 921 Salernum 3	REE 40, 39
Images Italicae, p. 925 Picentia 1	REE 40, 59
Images Italicae, p. 940 Atina 3	REE 41, 159
Images Italicae, p. 942 Caudium 2	REE 42, 217
Images Italicae, p. 981 Venafrum 4	REE 42, 238
Images Italicae, p. 1006 Bovianum 14 (1)	REE 42, 284
Images Italicae, p. 1006 Bovianum 14 (2)	REE 42, 335
Images Italicae, p. 1045 Bovianum 49	REE 45, 16 (a)
Images Italicae, p. 1075 Bovianum 78	REE 45, 17
Images Italicae, p. 1075 Bovianum 79	REE 45, 18
Images Italicae, p. 1078 Bovianum 82	REE 45, 26
Images Italicae, p. 1086 Bovianum 90	REE 48, 25
Images Italicae, p. 1106 Bovianum 105 (25)	REE 48, 114
Images Italicae, p. 1126 Bovianum 119 A	REE 48, 117
Images Italicae, p. 1131 Saepinum 1 (1)	REE 49, 15
Images Italicae, p. 1131 Saepinum 1 (2)	REE 50, 103
Images Italicae, p. 1192 Terventum 29	REE 51, 29
Images Italicae, p. 1251 Frentani 2	REE 54, 6
Images Italicae, p. 1259 Pallanum 5	REE 55, 58
Images Italicae, p. 1292 Teanum Apulum 1 (3)	REE 56, 31
Images Italicae, p. 1292 Teanum Apulum 1 (4)	REE 56, 35
Images Italicae, p. 1300 Teanum Apulum 5	REE 56, 42
Images Italicae, p. 1311 Lucania or Brettii or Sicilia 2	REE 56, 43
Images Italicae, p. 1312 Lucania or Brettii or Sicilia 3	REE 56, 65
Images Italicae, p. 1317 Lucania 1	REE 56, 73
Images Italicae, p. 1319 Lucania 2	REE 56, 75
Images Italicae, p. 1340 Nerulum 1	REE 56, 77
Images Italicae, p. 1428 Potentia 42 (1-20)	REE 57, 29
	REE 57, 30
	REE 58, 2
	REE 58, 4

REE 58, 6
 REE 58, 7
 REE 58, 8
 REE 59, 23
 REE 60, 20
 REE 60, 74
 REE 60, 76
 REE 60, 78
 REE 63, 8
 REE 63, 28
 REE 64, 100
 REE 64, 101
 REE 65-68, 71
 REE 65-68, 111
 REE 69, 7
 REE 74, 38
 REE 74, 46
Rivista di Archeologia, 25, p. 95-96
 RIX, *Etruskische Texte*, AH 1.20
 RIX, *Etruskische Texte*, As 1.84
 RIX, *Etruskische Texte*, AT 1.212
 RIX, *Etruskische Texte*, CI G.5
 RIX, *Etruskische Texte*, CI G.7
 RIX, *Etruskische Texte*, Cm 0.27
 RIX, *Etruskische Texte*, Cm 2.1
 RIX, *Etruskische Texte*, Cr 2.111
 RIX, *Etruskische Texte*, Co 1.38
 RIX, *Etruskische Texte*, Co 1.8
 RIX, *Etruskische Texte*, Cr 0.4
 RIX, *Etruskische Texte*, Cr 2.27
 RIX, *Etruskische Texte*, Cr 2.134
 RIX, *Etruskische Texte*, Cr 3.12
 RIX, *Etruskische Texte*, Cr 3.17
 RIX, *Etruskische Texte*, Cr 3.20
 RIX, *Etruskische Texte*, Fa 0.13
 RIX, *Etruskische Texte*, Fa 1.6
 RIX, *Etruskische Texte*, Fe 3.4
 RIX, *Etruskische Texte*, Fe 4.1
 RIX, *Etruskische Texte*, Fa 6.3
 RIX, *Etruskische Texte*, Fa G.1
 RIX, *Etruskische Texte*, Fe 0.5
 RIX, *Etruskische Texte*, Fs 0.3
 RIX, *Etruskische Texte*, Fs 0.6
 RIX, *Etruskische Texte*, La 0.2
 RIX, *Etruskische Texte*, La 2.8
 RIX, *Etruskische Texte*, La 2.9
 RIX, *Etruskische Texte*, La S.1
 RIX, *Etruskische Texte*, La S.3
 RIX, *Etruskische Texte*, Na 3.1
 RIX, *Etruskische Texte*, OA 2.17
 RIX, *Etruskische Texte*, OA 3.2
 RIX, *Etruskische Texte*, OA 4.30
 RIX, *Etruskische Texte*, OA 6.2
 RIX, *Etruskische Texte*, OI 0.18
 RIX, *Etruskische Texte*, OI 2.13
 RIX, *Etruskische Texte*, OI 6.43
 RIX, *Etruskische Texte*, OI G.6
 RIX, *Etruskische Texte*, OI G.7
 RIX, *Etruskische Texte*, OI G.9
 RIX, *Etruskische Texte*, OI G.17
 RIX, *Etruskische Texte*, OI G.21
 RIX, *Etruskische Texte*, OI G.28
 RIX, *Etruskische Texte*, OI G.40
 RIX, *Etruskische Texte*, OI G.44
 RIX, *Etruskische Texte*, OI G.47
 RIX, *Etruskische Texte*, OI G.78
 RIX, *Etruskische Texte*, Pe 3.2
 RIX, *Etruskische Texte*, Pe S.3
 RIX, *Etruskische Texte*, Po G.1
 RIX, *Etruskische Texte*, Po S.2
 RIX, *Etruskische Texte*, Ru 0.4
 RIX, *Etruskische Texte*, Sp 2.2
 RIX, *Etruskische Texte*, Vc 0.7
 RIX, *Etruskische Texte*, Vc 0.11
 RIX, *Etruskische Texte*, Vc 0.29
 RIX, *Etruskische Texte*, Vc 1.63
 RIX, *Etruskische Texte*, Ve 0.3
 RIX, *Etruskische Texte*, Ve 0.4
 RIX, *Etruskische Texte*, Ve 0.7
 RIX, *Etruskische Texte*, Ve 0.27
 RIX, *Etruskische Texte*, Ve 2.5
 RIX, *Etruskische Texte*, Ve 3.3
 RIX, *Etruskische Texte*, Ve 3.5
 RIX, *Etruskische Texte*, Ve 3.9
 RIX, *Etruskische Texte*, Ve 3.13
 RIX, *Etruskische Texte*, Ve 3.18
 RIX, *Etruskische Texte*, Ve 3.19
 RIX, *Etruskische Texte*, Ve 3.22
 RIX, *Etruskische Texte*, Ve 3.30
 RIX, *Etruskische Texte*, Ve 3.31
 RIX, *Etruskische Texte*, Ve 3.33
 RIX, *Etruskische Texte*, Ve 3.37
 RIX, *Etruskische Texte*, Ve 3.41
 RIX, *Etruskische Texte*, Ve 6.1
 RIX, *Etruskische Texte*, Ve 3.13
 RIX, *Etruskische Texte*, Ve 3.18
 RIX, *Etruskische Texte*, Ve 3.19
 RIX, *Etruskische Texte*, Ve 3.22
 RIX, *Etruskische Texte*, Ve 3.30
 RIX, *Etruskische Texte*, Ve 3.31
 RIX, *Etruskische Texte*, Ve 3.37
 RIX, *Etruskische Texte*, Ve 3.41
 RIX, *Etruskische Texte*, Ve 3.51
 RIX, *Etruskische Texte*, Ve 6.1;
 RIX, *Etruskische Texte*, Ve 9.1
 RIX, *Etruskische Texte*, Vs 1.13
 RIX, *Etruskische Texte*, Vs 1.325
 RIX, *Etruskische Texte*, Vs 7.25
 RIX, *Etruskische Texte*, Vs 7.38
 RIX, *Etruskische Texte*, Vs G.2

SB 12, 11041 (= P. Tebt. 2, 586)	SGD 88
SE 5, 410	SGD 90
SE 10, 321	SGD 93
SE 10, 403 (7)	SGD 94
SE 10, 403 (10)	SGD 95
SE 13, 427	SGD 105
SE 15, 376 (6,a)	SGD 109
SE 15, 377 (7)	SGD 154
SE 19, 33	SGD 162
SE 32, 167 (2)	SGD 177
SE 33, 537	SIMON/HIRMER, <i>Vasen</i> XI
SE 36, 237 (5)	SIMON/HIRMER, <i>Vasen</i> XV
SE 36, 242 (21)	SIMON/HIRMER, <i>Vasen</i> XXV
SE 36, 254 (f)	SIMON/HIRMER, <i>Vasen</i> 11
SE 36, 255	SIMON/HIRMER, <i>Vasen</i> 28
SE 38, 286 (1)	SIMON/HIRMER, <i>Vasen</i> 29/XIV
SE 39, 437	SIMON/HIRMER, <i>Vasen</i> 31
SE 64, 205	SIMON/HIRMER, <i>Vasen</i> 36
SGD 3	SIMON/HIRMER, <i>Vasen</i> 39
SGD 4	SIMON/HIRMER, <i>Vasen</i> 50
SGD 5	SIMON/HIRMER, <i>Vasen</i> 51-57
SGD 12	StBanti 271, 14
SGD 13	STYLOW A.U., <i>Gerión</i> , 1 (1983), p. 279-282,
SGD 16	Nr. 3, fig. 5
SGD 17	TLE 630
SGD 19	WAGNER F., <i>Bericht Römisch-Germanische</i>
SGD 39	<i>Kommission</i> , 37/38 (1956/57), 238, Nr. 87, Taf.
SGD 40	21, 8
SGD 86	

Indirecte bronnen

GOOLD G.P. ed. en RACKHAM H. trad., *Pliny. Natural History. Books 3-7* (The Loeb Classical Library), 10 dln., Cambridge en Londen, 1999.

HENDERSON J. ed. en FOSTER B.O. trad., *Livy. History of Rome. Books I-II* (The Loeb Classical Library), 14 dln., Cambridge en Londen, 2002.

HENDERSON J. ed., DE LACY P.H. en EINARSON B. trad., *Plutarch. Moralia. Volume VII* (The Loeb Classical Library), 16 dln., Cambridge en Londen, 2000.

LEGRAND Ph.-E. ed. en trad., *Hérodote. Histoires. Livre II. Euterpe* (Collection des Universités de France publiée sous le patronage de l'Association Guillaume Budé), 9 dln., Parijs, 1963.

MORESCHINI C. ed. en VICAIRE P. trad., *Platon. Oeuvres Complètes. Tome IV – 3e partie. Phèdre* (Collection des Universités de France publiée sous le patronage de l'Association Guillaume Budé), 14 dln., Parijs, 1985.

PAGE T.E. ed. en OLDFATHER C.H. trad., *Diodorus of Sicily* (The Loeb Classical Library, 3), 12 dln., Cambridge en Londen, 1952.

PAGE T.E. ed. en GODLEY A.D. trad., *Herodotus* (The Loeb Classical Library), 4 dln., Cambridge en Londen, 1963.

RUSSELL D.A. ed. en trans., *Quintilian. The Orator's Education. Books 1-2* (The Loeb Classical Library), 5 dln., Cambridge en Londen, 2001.

WARMINGTON E.H. ed. en JACKSON J. trad., *Tacitus. The Annals. Books IV-VI, XI-XII* (The Loeb Classical Library), 5 dln., Cambridge en Londen, 1970.

Literatuur

ADAMS, J.N., *Bilingualism and the Latin Language*, Cambridge en New York, 2003.

AUFRÈRE S.H., "La dernière ronde des hiéroglyphes... La mort des écritures égyptiennes traditionnelles et l'émergence des premiers signes coptes", BOSSON N. ed., *Égyptes... L'Égyptien et le copte*, Lattes Cédex, 1999, p. 27-67.

BAUMANN G. ed., *The Written Word. Literacy in Transition. Wolfson College Lectures 1985*, Oxford, 1986.

BERNARD A., *Sorciers grecs*, Saint-Amand-Montrond, 1991.

BETZ H.D. ed., *The Greek Magical Papyri in Translation. Including Demotic Spells*, Chicago en Londen, 1986.

BONFANTE G. en BONFANTE L., *The Etruscan Language. An Introduction*, Manchester, 1983.

BONFANTE L. en WALLACE R., "An Etruscan Pyxis Named 'sunθeruza'", *Studi Etruschi*, 64 (2001), p. 201-212.

BRASHEAR W., "New Greek Magical and Divinatory Texts in Berlin", MEYER M. en MIRECKI P. ed., *Ancient Magic and Ritual Power* (Religions in the Graeco-Roman World, 129), Leiden e.a., 1995, p. 209-242.

BRASHEAR W. en KOTANSKY R., "A New Magical Formulary", MIRECKI P. en MEYER M. ed., *Magic and Ritual in the Ancient World* (Religions in the Graeco-Roman World, 141), Leiden e.a., 2002, p. 3-24.

BRUCKMÜLLER E. en HARTMANN P.C. ed., *Putzger. Historische Weltatlas*, Berlijn, 2008.

BUCK C.D., *A Grammar of Oscan and Umbrian. With a Collection of Inscriptions and a Glossary*, Darmstadt, 1979.

CARPENTER R., "The Antiquity of the Greek Alphabet", *American Journal of Archaeology*, 37 (1933), p. 8-29.

CHADWICK J., *Reading the past. Linear B and related scripts*, Londen, 1987.

CLACKSON J. en HORROCKS G., *The Blackwell History of the Latin Language*, Malden e.a., 2007.

COLLINS D., *Magic in the Ancient Greek World*, Malden e.a., 2008.

CONWAY R.S., *The Italic Dialects. The records of Oscan, Umbrian and the Minor Dialects, including the Italic Glosses in ancient writers and the local and personal names of the dialectal areas*, 2 dln., Hildesheim, 1967.

COOLEY A.E., "The Survival of Oscan in Roman Pompeii", COOLEY A.E. ed., *Becoming Roman, Writing Latin? Literacy and Epigraphy in the Roman West*, Portsmouth, 2002, p. 77-86.

COOLEY A.E., *The Cambridge Manual of Latin Epigraphy*, New York, 2012.

CRAWFORD M.H. e.a. ed., *Imagines Italicae. A Corpus of Italic Inscriptions*, 3 dln., Londen, 2011.

CRISTOFANI M., "Sull'origine e la diffusione dell'alfabeto etrusco", TEMPORINI H. ed., *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, 2.1 (37 dln.), Berlino en New York, 1972, p. 466-489.

CUBELLI R. en DELLA SALA S., "Mirror writing in pre-school children", *Cognitive Processing*, 10 (2009), p. 101-104.

CUMONT F., "Disques ou miroirs magiques de Tarente", *Revue Archéologique*, 5 (1917), p. 87-107.

DANIELS P.T. en BRIGHT W. ed., *The World's Writing Systems*, New York en Oxford, 1996.

DEPAUW M., "A 'verlan' scribe in Deir el-Berscha: some Demotic inscriptions on quarry ceilings", *The Journal of Egyptian Archaeology*, 94 (2008), p. 293-295.

DEHAENE S., *Reading in the Brain*, New York, 2009.

DORNSEIFF F., *Das Alphabet in Mystik und Magie*, Leipzig, 1925.

DUNN P., *Magic, Power, Language, Symbol: A Magician's Exploration of Linguistics*, Woodbury, 2008.

EIDINOW E., *Oracles, Curses, and the Risk among the Greeks*, Oxford en New York, 2007.

FARAONE C.A. en OBBINK D. ed., *Magika Hiera. Ancient Greek Magic and Religion*, New York en Oxford, 1991.

FINLEY M.I. ed., *Atlas of Classical Archaeology*, Londen, 1977.

FISCHER H.G., *The Orientation of Hieroglyphs*, New York, 1977.

FISCHER J.-P., "Vers une levée du mystère des écritures en miroir (des lettres majuscules) chez l'enfant: une hypothèse nouvelle", *Enfance*, 2010.4 (2010), p. 371-386.

FRITH U., "Why Do Children Reverse Letters?", *British Journal of Psychology*, 62 (1971), p. 459-468.

FROST R. en KATZ L. ed., *Orthography, Phonology, Morphology, and Meaning* (Advances in Psychology, 94), Amsterdam e.a., 1992.

GAGER J. ed., *Curse Tablets and Binding Spells from the Ancient World*, New York en Oxford, 1992.

GARCÍA-RAMÓN J.L. en BINDER V., “Dorisch-Nordwestgriechisch”, *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike* (16 dln.), 3, p. 782-787.

GAST I.M., “Handedness”, *Journal of Educational Sociology*, 2 (1929), 487-491.

GOLDRICK M., FERREIRA V.S. en MIOZZO M. ed., *The Oxford Handbook of Language Production*, Oxford en New York, 2014.

GOLDWASSER O., “Canaanites Reading Hieroglyphs. Horus is Hathor? – The Invention of the Alphabet in Sinai”, *Ägypten und Levante. Internationale Zeitschrift für ägyptische Archäologie und deren Nachbargebiete*, 16 (2006), p. 121-160.

GOLDWASSER O., “How the Alphabet Was Born from Hieroglyphs”, *Biblical Archeology Review*, 36 (2010), p. 38-51.

GOODNOW J., “Direction and Sequence in copying. The Effect of Learning to write in English and Hebrew”, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 4 (1973), p. 263-282.

HAARMANN H., *Universalgeschichte der Schrift*, Frankfurt en New York, 1990.

HARTMANN M., *Die frühlateinischen Inschriften und ihre Datierung. Eine linguistisch-archäologisch-paläographische Untersuchung* (Münchner Forschungen zur historischen Sprachwissenschaft, 3), Bremen, 2005.

HAVELOCK E.A., *Origins of Western Literacy. Four lectures delivered at the Ontario Institute for Studies in Education, Toronto, March 25, 26, 27, 28, 1974*, Toronto, 1976.

HEALEY J.F., “The Early Alphabet”, Hooker J.T. introd., *Reading in the Past. Ancient Writing from Cuneiform to the Alphabet*, Londen, 1990, p. 197-258.

HEERMA VAN VOSS M., “Von oben Nach Unten Lesen”, *Jaarbericht van het Vooraziatische-egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux*, 40 (2006-2007), p. 41-42.

HORN H.G. en RÜGER C.B., *Die Numider. Reiter und Könige nördlich der Sahara*, Bonn, 1979

HUMEZ A. en HUMEZ N., *From Alpha to Omega – The Life & Times of the Greek Alphabet*, Boston en Londen, 1983.

JANSON T., *A Natural History of Latin*, Oxford en New York, 2004.

JORDAN D.R., “New Greek Curse Tablets (1985-2000)”, *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 41 (2000), p. 5-46.

JORDAN D.R., "A Survey of Greek Defixiones. Not Included in the Special Corpora", *Roman and Byzantine Studies*, 26 (1985), p. 151-197.

LAFOND Y., "Achaioi, Achaia", *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike* (16 dln), 1, 62-69.

LAYTON B., *A Coptic Grammar With Chrestomathy and Glossary. Sahidic Dialect* (Porta Linguarum Orientalium, 20), Wiesbaden, 2000.

LOOSE J. ed., *De talen van het Oude Nabije Oosten* (Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch genootschap "Ex Oriente Lux"), 32, 1999.

LURAGHI N., "The Local Scripts from Nature to Culture", *Classical Antiquity*, 29.1, 2010, p. 68-91.

MANN C.J., "Spoken Latin in Britain as Evidenced in the Inscriptions", *Britannia*, 2 (1971), p. 218-224.

MATHEWSON I., "Mirror Writing Ability is Genetic and Probably Transmitted as a Sex-Linked Dominant Trait: It Is Hypothesised That Mirror Writers Have Bilateral Language Centres with a Callosal Interconnection", *Medical Hypotheses*, 62 (2004), p. 733-739.

MCCARTER P.K., *The Antiquity of the Greek Alphabet and the Early Phoenician Scripts*, Ann Arbor, 1975.

MEISER G., "Accessi alla protostoria delle lingue sabelliche", DEL TUTTO PALMA L. ed., *La tavola di agnone nel contesto italico* (Lingue e Iscrizioni dell'Italia Antica, 7), Firenze, 1996, p. 187-209.

MEISER G., "Oskisch-Umbrisch", *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike* (16 dln), 9, p. 86-88.

MILLARD A.R., "BGD... - Magic Spell or Educational Exercise?", *Eretz-Israel. Archaeological, Historica land Geographical Studies*, 18 (1985), p. 39-41.

MINDEROVIC Z., "Handedness", KAGAN J. ed., *Gale Encyclopedia of Childhood & Adolescence*, Detroit e.a., 1992, 330-331.

PALLOTTINO M., *The Etruscans*, Londen, 1955.

PALLOTTINO M. ed., *Studi Etruschi. Rivista di Epigrafia Etrusca*, 60 (1995), p. 229-296.

PASCH H., "Competing Scripts: the introduction of the Roman alphabet in Africa", *International Journal of the Sociology of Language*, 191 (2008), p. 65-109.

PFOHL G., *Das Alphabet. Entstehung und Entwicklung der Griechische Schrift*, Darmstadt, 1968.

PLATT V., "Making an Impression: Replication and the Ontology of the Graeco-Roman Seal Stone", *Art History*, 29 (2006), p. 233-257.

POULTNEY J.W., "Volsicians and Umbrians", *The American Journal of Philology*, 72 (1951), p. 113-127.

POWELL B.B., *Writing and the origins of Greek Literature*, Cambridge, 2002.

PULGRAM E., *Italic, Latin, Italian. 600 B.C. to A.D. 1260. Teksts and commentaries*, Heidelberg, 1978.

RIX H. en MEISER G. ed., *Etruskische Texte. Editio Minor*, 2 dln., Tübingen, 1991.

RIX H., *Sabellische Texte. Die Texte des Oskischen, Umbrischen und Südpikenischen*, Heidelberg, 2002.

SCHADE G., "Schriftichtung", *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike* (16 dln), 11 (2001), p. 246-247.

SCHOTT G.D. en SCHOTT J.M., "Mirror Writing, Left-handedness, and Leftward Scripts", *Archeological Neurology*, 61 (2004), p. 1849-1851.

SCHOTT G.D., "Mirror Writing: Neurological Reflections On An Unusual Phenomenon", *Journal of Neurology, Neurosurgery & Psychiatry*, 78 (2007), p. 5-13.

SCHOTT G.D., "Some Neurological Observations on Leonardo Da Vinci's Handwriting", *Journal of the Neurological Sciences*, 42 (1979), p. 321-329.

SIMON E., HIRMER M. en HIRMER A. ed., *Die Griechischen Vasen*, München, 1976.

SOLTA G.R., *Zur Stellung der Lateinischen Sprache*, (Sitzungsberichte. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische klasse, 291), Wenen, 1974.

SPARKES B.A., *Greek Art (Greece & Rome. New Surveys in the Classics, 22)*, Oxford, 1991.

SPARKES B.A., *The Red and the Black. Studies in Greek Pottery*, Londen en New York, 1996.

STEIN P., *Schriftkultur. Eine Geschichte des Schreibens und Lesens*, Darmstadt, 2006.

STEINBAUER D.H., *Neues Handbuch des Etruskischen*, Sankt Katharinen, 1999.

STEINER A., *Reading Greek Vases*, New York, 2007.

TALBERT J.A. ed., *Atlas of Classical History*, Londen en Sydney, 1985.

UGGERI G. en UGGERI PATITUCCI S., "Nuovi Alfabetari dall'Etruria Padana", *Studi Etruschi*, 39 (1971), p. 431-438.

ULLMAN B.L., *Ancient Writing and its Influence*, Toronto e.a., 1980.

VON PLANTA R., *Grammatik der Oskisch-Umbrischen Dialekte I. Einleitung und Lautlehre*, Straatsburg, 1892.

WINNICKI J.K., “Vier demotische Graffiti in den Königsgräbern in Theben”, *Enchoria*, 15 (1987), p. 163-168.

WOODARD R.D. ed., *The Ancient Languages of Europe*, New York, 2008.

Websites

AGER S., *Writing Direction Index*, 1998-2015
(<http://www.omniglot.com/writing/direction.htm>).

BROWN S. en SULLIVAN S., *Greek Vase Painting Project*,
(http://www.archaeological.org/pdfs/education/greekvase/AIA_Greek_Vase_Painting_teacher_2.pdf).

LABORATORY OF ANTIQUITIES SCIENCE SECTION COMPUTER SCIENCES FOR ANCIENT LANGUAGES (LILA), *Mnamon. Ancient Writing Systems in the Mediterranean. A Critical Guide to Electronic Resources*, 2014
(<http://lila.sns.it/mnamon/index.php?page=IndiceAlfabetico&lang=en#>).

NICOLS J., *Old Italic alphabets. Middle Adriatic/South Picene*, 2014
(<http://pages.uoregon.edu/klio/rr/02-Old%20Italic%20alphabets.htm>).

RFI MUSIC, *Stromae*, 2014 (<http://www.rfimusic.com/artist/chanson/stromae/biography>).

Databanken

EDR. *Epigraphic Database Roma*, (http://www.edr-edr.it/Italiano/index_it.php).

The Epigraphic Database Heidelberg, (<http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home/>).

Epigraphik-Datenbank Clauss/Slaby. EDCS, (http://db.edcs.eu/epigr/epikl_de.php).

PACKARD HUMANITIES INSTITUTE, *Searchable Greek Inscriptions*,
(<http://epigraphy.packhum.org/inscriptions/>).

Trismegistos, (<http://www.trismegistos.org>).

Bijlagen

Bijlage 1

ECAPN IASOIDVAGXP HI·XP GAVDIOSA·INP ACE
 CAPN IASOIDVAGXP HI N HI·XP GAVDIOSA·INP AC
 APN IASOIDVAGXP HI N N HI·XP GAVDIOSA·INP A
 PN IASOIDVAGXP HI N N I N N HI·XP GAVDIOSA·INP
 APN IASOIDVAGXP HI N N N HI·XP GAVDIOSA·INP A
 CAPN IASOIDVAGXP HI N HI·XP g a u d i o s a · I N P A C
 e c a p n i a s o i d u a g χρ hi·χρ g a u d i o s a I N P A C e

Figuur 1: AE 1936, 32 (voorbeeld van niet-spiegelschrift)

Bijlage 2

	3000-1800 v.C.	1800-1200 v.C.	1200-600 v.C.	600 tot 200 v.C.
Hiërogliefen	←, maar ook →	←, maar ook →	←, maar ook →	←, maar ook →
Lineair A en Cypro- Minoïsch	→	→, en misschien ook ←		
Lineair B		→		
Cypriotisch			←	←
Proto- Sinaïtisch		Multidirectioneel (←, →)		
Fenicisch		←	←	

Figuur 2: Tabel met schriftrichtingen van de oudste schriften

Bijlage 3

	1200-600 v.C.	600 tot 200 v.C.	Vanaf 100 v.C.
Grieks	multidirectioneel (↔, →)	→	→
Etruskisch	multidirectioneel (↔, →)	←	←, maar ook →
Latijn	multidirectioneel (↔, →)	→	→
Oskisch		←, maar ook →	←, maar ook →
Umbrisch (waaronder Sabijns)		←	←, maar ook →
Zuid-Piceens		Voornamelijk boustrophedon (↔→)	↔→
Venetisch		←	←, maar ook →

Figuur 3: Tabel met schriftrichtingen van de schriften op het Italisch schiereiland

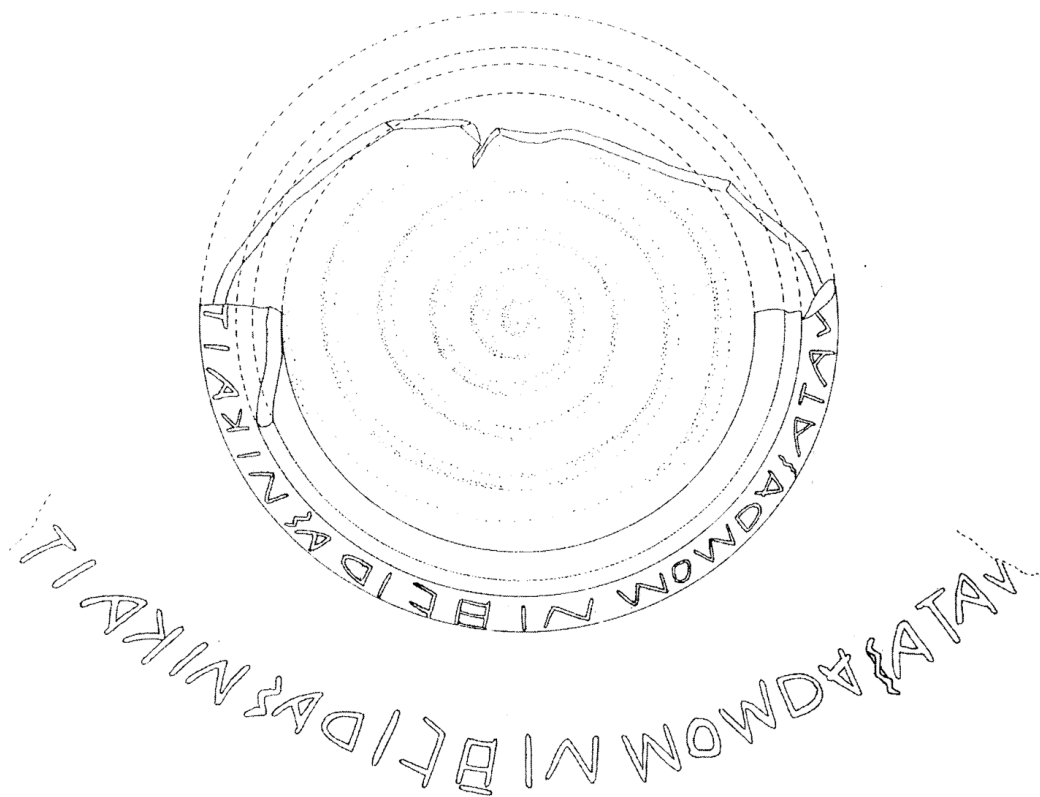
Bijlage 4

Figuur 4: Tabel met de richtingen van schriften uit Italië

ANNIVS
duo salii
ancilia septem vecte suspensa
ferentes;
sub ancilibus scriptum est:
ALCE

Figuur 5: REE 41, 159

Figuur 6: Imagines Italicae, p. 355 Anagnia 13

Bijlage 7

D I A N A E
A V G · S A C R
I A N V A R I V S
A V G G · L I B
5 N V M M V L ·
EX VOTO · L · D · D · Q sic

Figuur 7: CIL 3, 7903

Bijlage 8

VENGVVS
GERMANVS
MIL · LEG · VIII
AVG · B · F · COS
5 PRO · SE · ET
sic SVOS · POSVIT
M A M E P *ino* p. Chr.
182
et rufo cos

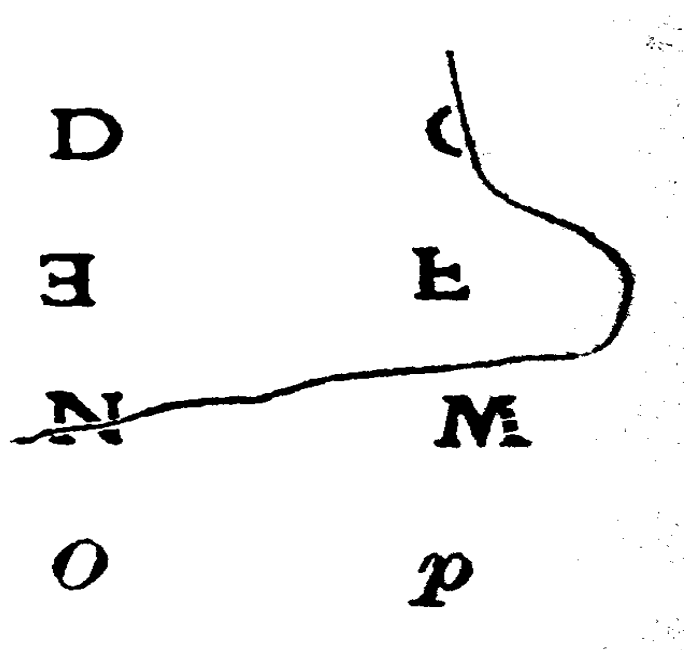
Figuur 8: CIL 13, 11747 (a)

Bijlage 9

	Latijn	Grieks	Etruskisch	Oskisch	Totaal
<A>			2	2	4
	1				1
<C> of <Ç>	8		2		10
<D> of <Ð>	13			2	15
<E> of <Ǝ>	1		26		27
<F>	2				2
<G>	1-2				1-2
<Ĳ>			3		3
<𐌗>			1	2	3
<N> of <𐌵>	9		1	6	16
<Q>	2-3				2-3
<P>		1			1
<R>	2				2
<S> of <𐌱>	16			1	17

Figuur 9: Tabel met aantal gespiegelde letters

Bijlage 10

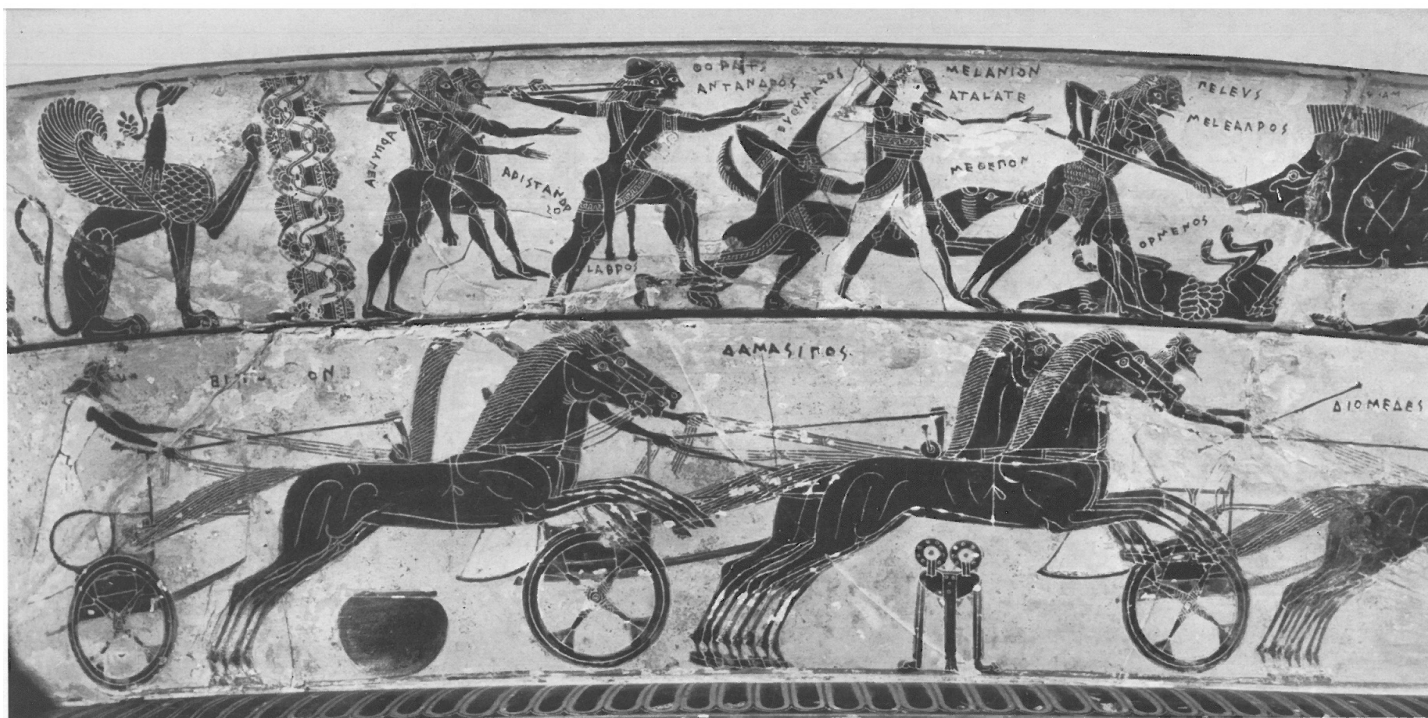
Figuur 10: CIL 5.1, 3982

Bijlage 11

Figuur 11: MITTEN/DOERINGER, *Master Bronzes* 187

Bijlage 12

Figuur 12: SIMON/HIRMER, Vasen 55

Bijlage 13

Figuur 13: SIMON/HIRMER, Vasen 5

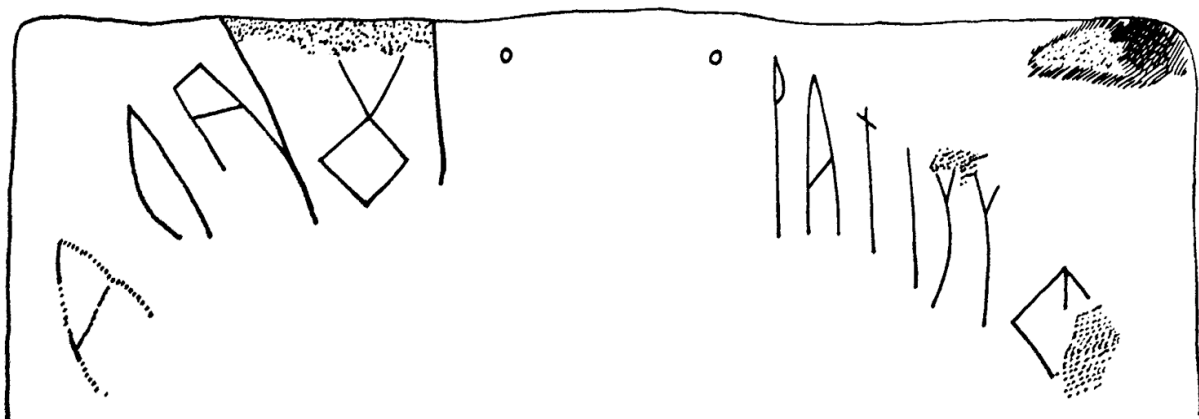
Figuur 14: Simon/Hirmer, *Vasen*, 31

Bijlage 15

Figuur 15: CHARSEKIN, *Deutung* 78, 12

Bijlage 16

Figuur 16: BLOCH, *Recherches*, p. 181

Samenvatting

Een belangrijk keerpunt in de ontwikkeling van de mens is het leren schrijven. Van zodra een kind zich het schrift eigen heeft gemaakt, kan hij zichzelf alfabeet noemen, een ontwikkelde mens. Het aanleren van het schrift is echter niet zo makkelijk en dit wordt bewezen door de vele foutjes die beginnende schrijvers maken. Een van de meest opvallende elementen in zo'n pas aangeleerd schrift, is dat letters of woorden soms in spiegelschrift geschreven worden. Met spiegelschrift wordt in dit geval bedoeld dat de oriëntatie van de letters en de leesrichting van een tekst omgekeerd worden. Een tekst die van links naar rechts (dextrograad) zou moeten gaan, gaat hier van rechts naar links (sinistrograad). Dit is een fenomeen dat zich niet uitsluitend beperkt tot de beginnende schrijvers van vandaag. Ook in de oudheid kwam spiegelschrift in bepaalde gevallen voor. Het is de bedoeling geweest van dit onderzoek te onderzoeken waarom de antieke mens spiegelschrift schreef, of hij dit bewust of onbewust deed en wat zijn mening over in spiegelschrift geschreven teksten was. Daarbij werd, mede omwille van heuristische problemen, voornamelijk onderzoek gevoerd naar het Italisch schiereiland. In tweede instantie heeft deze studie ook onderzocht in hoeverre alle schriften een vaststaande schriftrichting hebben en welke die dan was. Een opvallende kwestie hierbij is dat het Griekse schrift, dat na verloop van tijd dextrograde was, overgenomen werd van het naar links georiënteerde Fenicisch schrift. Waarom de Grieken die schriftrichting niet hebben overgenomen en waarom de Romeinen dit evenmin deden wanneer zij het schrift overnamen, werd in het laatste onderdeel van deze thesis onderzocht.

Er zijn verschillende mogelijkheden voor het voorkomen van spiegelschrift op het Italisch schiereiland. In sommige gevallen werden letters, woorden of teksten bewust gespiegeld, zoals in het geval van bepaalde afkortingen (een gespiegelde <C> staat bijvoorbeeld symbool voor *centurio*). Ook stempels zouden altijd een gespiegelde tekst moeten hebben, omdat enkel zo het gestempeld opschrift in de juiste richting kan worden weergegeven. Verder kozen antieke schrijvers om bepaalde teksten om te keren omwille van een magisch of esthetisch effect. In sommige gevallen was het gebruik van spiegelschrift dan weer heel lokaal: Etruskische plaatsen zoals Caere schreven bijvoorbeeld liever van links naar rechts in plaats van de gebruikelijke sinistrograde richting te hanteren.

Niet alle gevallen van spiegelschrift zijn echter bewust veroorzaakt. In sommige opschriften lijkt het voorkomen van gespiegelde letters of woorden gewoon een foutje te zijn. Op het Italisch schiereiland is zoiets vooral gebruikelijk onder invloed van andere schriften. Het oude Italië was immers een smeltkroes van talen en schriften die met elkaar in contact kwamen. Omdat de verschillende schriften ook vaak verschillende schriftrichtingen hadden, zorgde dit voor verwarring met betrekking tot de juiste schrijforiëntatie, wanneer ze met elkaar in contact kwamen.

Tot slot is het belangrijk te vermelden dat niet in alle gevallen een vaststaande schrijfrichting aanwezig was. In de vroegste perioden schreven bepaalde culturen, waaronder het proto-Sinaïtisch, zowel sinistrograde als dextrograde en in sommige gevallen zelfs in *boustrophedon*, een schriftrichting die op elke regel een andere oriëntatie hanteerde: nu eens van links naar rechts en dan weer van rechts naar links. Dit wijst er op dat spiegelschrift niet altijd als vreemd gepercipieerd werd, zoals vandaag de dag het geval is. Het gebruik van

verschillende schriftrichtingen in één tekst laat zien dat de schriftrichting er weinig toe deed. Toch evolueerden de meeste schriften uiteindelijk naar één bepaalde schrijfrichting. Waarom juist die bepaalde oriëntatie gehanteerd werd, is moeilijk te verklaren, maar heeft wel een grote impact gehad. Het Nederlands orthografisch systeem kent immers nog steeds een dextrograde schriftorientatie, juist omdat ook het Latijnse alfabet deze richting hanteerde.